

319 994

17/2007/

Ókortudományi Értesítő

36.

XVII. szám

Főszerkesztő:

Németh György

Szerkesztő:

Forisek Péter

Debrecen
2007

A kiadvány az Ókortudományi Társaság erkölcsi támogatásával jelent meg.

Jelen szám megjelentetéséhez segítséget nyújtott
OTKA T 048354
OTKA TS 049843

Köszönjük nekik.

Felelős kiadó Németh György.

ISSN 1417-8532

Címeink:

weboldalunk: <http://delfin.unideb.hu/~history/okor/oke.html>

Németh György
ELTE BTK Ókori Történeti Tanszék
1364 Budapest Pf. 107
kritias@freemail.hu

Forisek Péter
DE Ókortörténeti Tanszék
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.
pforisek2@yahoo.com

UTÁNPÓTLÁS

E rovatunkban két PhD disszertáció téziseit közöljük.

Székely Melinda

A Római Birodalom keleti kereskedelme Plinius *Naturalis Historia* című műve alapján

Doktori értekezés tézisei*

I. Az értekezés témája, célja és módszere

Doktori disszertációmban a Római Birodalom és India közötti kereskedelmet, annak útvonalait, termékeit, a távolsági kereskedelem társadalmi és kulturális hatásait vizsgálom az írott források és a régészeti leletek alapján elsősorban a korai principatus idején. A kutatás idősebb Plinius műve, a *Naturalis Historia* 6. könyvének feldolgozásán alapszik. Ez a könyv Ázsia földrajzi leírását, népeit, kereskedelmi útvonalait tartalmazza. A disszertációban kiemelt szerepet kap India, Taprobané és Arábia. Ezeknek a területeknek a leírását magyar fordításban jegyzetekkel ellátva közlöm. Felhasználok ezen kívül Plinius keleti kereskedelemre utaló más könyveit is, így elsősorban a növényekről, az állatokról és a drágakövekről szóló részleteket, valamint a principatus korának irodalmi és egyéb görög, latin forrásait is, így a papiruszokat, a feliratokat és az ostrakonokat. A régészeti leleteket kutatási beszámolók alapján tanulmányozom. A *Naturalis Historia* alapján foglalkozom Plinius személyével, személyes véleményével, társadalmi helyzetével is. Ennek keretében a mű alapján vizsgálom a szerző uralkodóházhoz fűződő viszonyát, és az eddigi kutatások alapján erről kialakult képet megkíséreltem árnyaltabbá tenni. Vizsgálom személyes véleményét a távolsági kereskedelemben részt vevő, és a luxuscikkeket felhasználó rómaiakat illetően.

A disszertációban célul tűztem ki a Mediterráneum és a Kelet gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatainak vizsgálatát, valamint ezeknek a kapcsolatoknak a Római Birodalom társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyaira való hatásának elemzését. Témaválasztásomban szerepet játszott, hogy Plinius kora, a Kr. u. 1. századi Római Birodalom időszaka a távolsági kereskedelem fénykora volt. A Kr. e. 1. században számos tényező járult hozzá a keleti kereskedelem fellendüléséhez. Hippalus felfedezte a nyugati világ hajósai számára az Indiai-óceánon rendszeresen fújó monszunszeleket; a Földközi-tengeren az addig jelentős kalózproblémát Pompeius felszámolta; fejlődött a hajózási technika; Augustus gazdaságpolitikai intézkedései, a birodalmi béke, a jólét együttesen hozzájárultak a távolsági kereskedelem virágkorának kialakulásához. A korabeli politikai helyzetnek megfelelően a rómaiak a tengeri útvonalat részesítették előnyben, mivel a szárazföldi útvonalak nagy részét ebben az időszakban a Parthus Birodalom tartotta ellenőrzés alatt. Plinius művén kívül számos fennmaradt irodalmi és egyéb forrás is foglalkozik a Kelet és a Római Birodalom kapcsolatával. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy mindezek a források csak utalásokat tartalmaznak. A témaválasztást befolyásolta az a tény is, hogy Plinius 37 könyve közül magyarul alig jelent meg fordítás. Szemelvények olvashatók az I-VI., a XII-XXI. és a XXXIII-XXXVII. könyvekből (Plinius: *A természet históriája*. Válogatott részek az I-VI. könyvekből. Fordította Váczy K. Bukarest 1973; *Plinius a növényekről*. Részletek a XII-XXI. könyvekből. Fordította Tóth S. Budapest 1987; Máthé E. fordításai a XXXIII-XXXVII. Könyvekből; *A görög művészet világa* (Budapest 1962) és *A római művészet világa* (Budapest 1974) című antológiákban). A *Naturalis Historia* műből teljes könyv magyar

* Szegedi Tudományegyetem. Történelemtudományi Doktori Iskola, Antikvitás program. Témavezető: Dr. Wojtilla Gyula egyetemi tanár

fordítása 2001-ben került kiadásra, a XXXIII-XXXVII. könyvek az ásványokról és a művészetekről (DARAB - GESZTELYI 2001). Hiányosak a külföldi fordítások és kommentárok is. 1980-ban a Budé sorozatban elkészült Plinius VI. könyvéből a 2. kötet, amely a 18-26. fejezetek szövegét és fordítását, jegyzeteket és egy alapos tanulmányt tartalmaz. Az azóta eltelt 25 év alatt azonban nem került kiadásra a korábban ígért, az 1-17. és 27-39. fejezeteket tartalmazó két kötet. Témaválasztásomhoz hozzájárult, hogy a Plinius halálát is okozó Kr. u. 79-es Vezúv kitörés Pompeji korabeli életéről, a felhasznált termékekről, azok árairól, a bérekről, a Kr. u. 1. századi Római Birodalom lakosainak életmódjáról, művészetéről kitűnő keresztmetszetet nyújt számunkra. Egyiptomban az utóbbi évtizedekben újabb papiruszok, ostrakonok és feliratok kerülnek elő, rajtuk feljegyzések, amelyek az átmenő kereskedelmi forgalmat bizonyítják. 1980-ban egy papiruszra találtak Alexandriában, amelyet 1985-ben, Bécsben publikáltak. Ez a papirusz a Római Birodalom és India közötti kereskedelem legfontosabb írásos bizonyítéka. Indiában nemzetközi régészeti feltárások zajlanak, amelyek során az előkerült leleteket és eredményeket publikálják. Mindezek azonban csak töredékek, amelyek feldolgozását nemzetközileg elismert szakemberek végzik, csak így lehetséges például egy amforatöredékből megállapítani, hogy mikor, a Római Birodalom melyik tartományában készült az amfora, hogyan szállították, és mit tartalmazott. Új természettudományos kutatási módszerek is elősegítik a Kr. u. 1. század kereskedelmének jobb megismerését. Ezeket az eredményeket a munkám során felhasználom. Döntésemhez hozzájárult, hogy a római-indiai kereskedelem témájához eddig egy igazán jelentős monografikus feldolgozás készült, Warmington 1928-ban megjelent munkája, amit lényegében változatlan formában adtak ki újra 1974-ben. A téma magyar nyelven feldolgozatlan.

A kutatás során a következő kérdéseket tettem fel: Mikor indult meg a Római Birodalom keleti kereskedelme? Milyen útvonalakon zajlott a kereskedelem? Mennyi ideig tartott az út? Mit tudunk a korabeli hajózásról? Melyek voltak a jelentősebb kikötővárosok? Kik voltak a kereskedők? Milyen életmódú, anyagi helyzetű emberek voltak? Milyen termékekkel kereskedtek? Mennyibe került a szállítás? Kik tudták megfizetni ezeket a termékeket? Milyen mennyiségben szállították a Római Birodalomba a különböző árucikkeket? Mennyibe kerültek az áruk? Mivel fizettek a rómaiak? Hogyan hatott a keleti kereskedelem a római gazdaságra, a pénzgazdálkodásra? Mit tudtak a rómaiak a Keletről, Indiáról, Taprobanéről, Arábiáról? Meddig terjedt a principatus korában a rómaiak földrajzi horizontja? Milyen nyugati termékek kerültek Indiába? Kimutatható-e ezeknek valamilyen hatása? Az állam mennyiben avatkozott be a kereskedelembe, mennyiben segítette, vagy akadályozta? Milyen vámtételekről tudunk? Hogyan változtatta meg a keleti kereskedelem a Római Birodalom lakosainak életmódját, szokásait? Milyen változásokat tapasztalunk a társadalomban? Kimutatható-e a kereskedelem kulturális hatása Indiában és a Római Birodalomban? Hogyan változott a rómaiak India-képe a Kr. u. 1. században? Mi Plinius személyes véleménye a keleti kereskedelemről, az abban részt vevő személyekről, a keleti termékeket felhasználó rómaiakról? Megfogalmaz-e Plinius társadalomkritikát művében? Milyen kép rajzolható meg a szerző uralkodóházhoz fűződő viszonyáról?

Munkámban a rendelkezésre álló források komplex feldolgozására törekedtem. Munkamódszeremben azt az elvet igyekeztem követni, amit Theodor Mommsen nyomán Alföldy Géza fogalmazott meg: 'Egységes ókortudomány létezik, amelynek a klasszika filológia, a felirattan, a numizmatika, a régészet, a papyrológia csak részei; egy szakterületből kiindulva törekedni kell a lehetőleg teljes történeti áttekintésre, és fel kell használni mindent, amit csak lehet. Latin nyelvi képzettségű történészkutatóként Wojtilla Gyula tanácsára kezdtem Plinius művével foglalkozni. A *Naturalis Historia* kelettel foglalkozó részeit fordítottam, értelmeztem, és jegyzetekkel láttam el. A fordítás során nehézséget jelentett a műben előforduló sok archaizmus, egyszer használatos szavak, ma már gyakran

azonosíthatatlan földrajzi helyek, törzsnevek, idegen szakkifejezések és elliptikus szerkezetek. Plinius enciklopédiáját több mint 100 görög és római szerző 2000 munkájának kivonatolásával állította össze, a részletek különböző stílusát azonban nem kívánta egységesíteni. Ez tovább nehezítette a fordítási munkát. A jegyzetek elkészítéséhez különböző tudományterületekben kellett elmélyülni, a csillagászatól az üvegfeldolgozáson és a fűszerek felhasználásán át a képzőművészetig. Figyelmem ezután az egyéb korabeli írott források felé fordult. Kiemelt jelentőségű ezek közül a *Periplus Maris Erythraei*, amely valószínűleg Plinius korában készült, valamint Strabón földrajzi munkája, a *Geographika* (*Geographica*). A fenti alapelvek alapján igyekeztem felhasználni a korunkban is folyamatosan gyarapodó forrásokat, a feliratokat, papiruszokat, ostrakonokat, érméket és a régészeti feltárások eredményeit is. E töredékek segítségével az írott forrásokat igyekeztem új megvilágításba helyezni.

II. Az értekezés eredményei

A Mediterráneum és India közötti tengeri kereskedelem Egyiptomon és a Vörös-tengeren keresztül vezetett. A kereskedelmi kapcsolat már a terület római fennhatóság alá kerülése előtt is fennállt, de a nagyobb volumenű távolsági kereskedelem feltételeit a császárkori Római Birodalom teremtette meg. Strabón leírja, hogy a Ptolemaiosok idejében csak keveseknek volt bátorsága Indiába hajózni és onnan árukat szállítani; Augustus előtt 20 hajó sem mert az Arab-öblön (a mai Vörös-tenger északi része) átvitorlázni (Strab. 17, 1, 13), míg a princeps idejében 120 hajó indult Myos Hormosból Indiába (Strab. 2, 5, 12). Az 1980-ban Alexandriában előkerült, és 1985-ben Bécsben publikált papirusz bizonyítja, hogy a Római Birodalom kereskedői a 2. századra megismerték a pontos szállítási útvonalat Alexandriától Koptosig, Koptostól a sivatagon keresztül egy vörös-tengeri kikötővárosig, majd onnan Indiáig. A szöveg tanúsága szerint a hosszú és veszélyes útvonalat körültekintően, nagy gondossággal szervezték meg. A papiruszon egy hajó kölcsönbérleti szerződésének lejegyzése magas szintű jogi ügyletek ismeretét és alkalmazását bizonyítja.

Az Indiában zajló feltárások nyomán számos ókori római termék maradványa került felszínre, ezeket kutatási beszámolókból közölték. Az egyes szakterületek eredményeinek összehasonlítására és összegzésére azonban még nem került sor. A római eredetű termékek és az irodalmi források vizsgálata alapján Észak- és Dél-India területe között a Kr. u. 1. században számos különbséget tapasztalunk. Eltérés mutatkozik az exportált és importált áruk tekintetében, és különösen a kereskedő közösségek jellegében. Északon a kereskedelem közvetlenül a helyi uralkodók felügyelete alatt állt, amelyet ügynökeik segítségével irányítottak. A déli királyságok szabad kereskedelmet folytattak, amely a nyugati kereskedőkkel kötött egyezségeken alapult. A déli területeken nyilvánvaló jelei vannak külföldi coloniáknak. Az északi területek uralkodói luxuscikkeket vásároltak Nyugatról: kitűnő borokat, drága ruhákat, értékes ezüstárukat, kiváló minőségű gyógyíreket, muzsikusként szolgáló rabszolgákat és szép rabszolgányokat. Délen a kedvelt áruk közé az egyszerű ruhanemű, réz, bőr, korall, bor és a pénz tartozott. India két része között az üvegtérmekek tekintetében is eltérést tapasztalunk. Észak-Indiába elsősorban az akkor még luxustermékeknek számító üvegedényeket szállítottak, délre pedig nyers üveget. A délnyugat-indiai kikötőkből, Muzirisből és Nelkyndából a félkész üvegtömböket tovább szállították a keleti partvidék városai.

A Római Birodalom és India közötti kereskedelemben a keleti luxuscikkekért a rómaiak az első időszakban, Augustus, majd Tiberius uralkodása alatt főleg arany- és ezüstpénzzel fizettek. Tiberius felháborodottan beszél arról, hogy a női kedvtelések miatt a Birodalom pénze ékkövekért idegen népekhez vándorol (Tac. *Ann.* 3, 53). Plinius évi 50 millió sestertius Indiába való kiáramlásáról beszél (Plin. 6, 26, 101). Egy másik helyen 100 millió sestertiusra teszi azt az összeget, amely évente az Indiával, Arábiával és Kínával folytatott kereskedelem

során a birodalomból kiáramlik (Plin. 12, 41, 84). A régészeti leletek megerősítik az irodalmi források megállapításait. A becslések alapján Indiában mintegy 5400 denarius és 800 aureus került elő. Az érmék nemcsak fizetőeszközként szolgáltak, hanem nagy értékűeknek, magas nemesfémtartalmuknak köszönhetően kincsként is felhalmozták azokat. Ez a helyzet a Iulius-Claudius dinasztia időszakára jellemző. Nero pénzügyi reformja később a denarius ezüstartalmának csökkentése révén megváltoztatta a folyamatot.

Indiában felfedeztek olyan római érméket is, amelyek át voltak fúrva, két lyuk volt a peremük közelében, vagy egy gyűrű volt rájuk hegesztve. Ebből arra következtethetünk, hogy Indiában a pénzérméket ékszerkészítéshez is felhasználták. A császárkori Római Birodalomban is elterjedt a pénzérmés ékszerek viselete; Egyiptomban Alexandria környékén, és a birodalom provinciáiban is találtak erre utaló leleteket. Az indiai pénzérméket vizsgálva kiderül, hogy a római termékek technikáját, ábrázolását a helyi mesterek utánozták, lemásolták. Az indiai pénzeken, kerámia- és üvegtárgyakon az ezt követő időszakról kimutatható a római hatás.

A római nemesfém pénzek mellett nyers üvegtömböket szállítottak a birodalomból Indiába. A nyers üveg a monszunszelekkel küzdő hajókon ballasztként is szolgálhatott. Casson szerint a dél-indiai kikötőkbe érkező római termékeket a nagy méretű hajókról indiai csónakokra rakták át, ezeken keltek át a helyi hajósok a Comorin-fok és Taprobané közötti veszélyes, zátonyokkal teli átjárón. A pénzérme és üvegleletek azonban kirajzolnak egy ennél jelentősebbnek tűnő szárazföldi utat is, a Phalgat-hágón keresztül. Ez az útvonal szárazföldi kapcsolatot jelentett a délnyugati és a keleti part között. A területen berillben gazdag bányák találhatók. A berill a Iulius-Claudius dinasztia idejében nagyon keresett drágakő volt a Római Birodalomban. A legtöbb megtalált érme a bányavidék 3 mérföldes körzetéből származott, és szinte kizárólag a Iulius-Claudius dinasztia alatt verték ezeket. A bányászat mellett ez a vidék híres volt a nyugat számára kezdetben luxuscikknek számító feketebors termesztéséről is. A nyers üveget is ezen a szárazföldi útvonalon szállíthatták a keleti városokba, Arikameduba és Kudikaduba, amelyek az üveggyöngy-gyártás fő központjai voltak. Ezekben a városokban nyers üveg feldolgozására utaló nyomokat találtak. Az elkészített üveggyöngyök nemcsak India többi területére, hanem a Hátsó-Indiai szigetekre is eljutottak, Arikamedu lehetett a térség legfontosabb gyöngyszállítója. Az 1990-es években Bali szigetén feltártak egy kereskedelmi telepet, ahol felszínre került többek között egy 79 cserépdarabból álló anyag is. A cserepek felületén található bráhmí írás és az anyagvizsgálat Arikameduval való kereskedelmi kapcsolatot bizonyított a Kr. u. 1. században, abban az időszakban, amikor India és a Római Birodalom közötti kereskedelem virágkora is volt. Indonéziából fűszereket, állatokat és ásványkincseket vittek Indiába, ahonnan a termékek egy részét tovább szállították a Mediterráneumba. Ezek alapján megállapítható, hogy India a Nyugat és a Hátsó-Indiai szigetek között közvetítő szerepet töltött be. A Római Birodalomból szállított termékeket és a termékek alapján - elsősorban a fém- és üvegművesség területén - megtanult technológiát közvetítette a szigetvilág felé, Indonézia kincseit pedig nyugatra továbbította. A Kr. u. 1. században tehát egy jól szervezett világkereskedelem képe rajzolódik ki, amelyben Hispaniától a Földközi-tengeren, Egyiptomon, a Vörös-tengeren, az Indiai-óceánon át Indiáig, és a Hátsó-Indiai szigetekről Rómáig is eljutottak az áruk. A kereskedelemben központi szerepet játszott Arikamedu, és a többi kelet-indiai emporium, ahol mediterrán eredetű lakosok telepedtek le. Új információk is eljutottak Hátsó-Indiáról a Nyugat felé, de az irodalmi forrásokban nem érzékelhető a földrajzi horizont tágulása: a lakott világ keleti határa a rómaiak számára az első században továbbra is India, a Gangesz és a mare Eoum maradt.

India számos területén felszínre kerültek a Mediterráneumból származó amforatöredékek. A töredékek túlnyomó része a Dressel 2-4 típusú amforákhoz tartozik, ezek Campania térségéből, az ókori Itália leghíresebb szőlőtermő vidékéről származnak. A *Periplus Maris Erythraei* és a *Nikanór-archívum* ostrakonjai megerősítik, hogy Indiába itáliai bort

szállítottak. Ruffing szerint a szállított bor kitűnő minősége, valamint a szállítási út hossza és bonyolultsága miatt a borok ára olyan magas lehetett, hogy csak nagyon gazdag vevők jöhettek számításba. A helyi lakosok közül csak az uralkodók és az előkelő rétegek tudták ezt megfizetni, számukra ennek státuszszimbólum funkciója is lehetett. Az itáliai borok fogyasztói voltak az Indiában letelepedett mediterrán eredetű lakosok is, akik számára a közvetítő kereskedelem igen jövedelmező lehetett, ha biztosítani tudták maguk számára a Birodalomban megszokott ízeket és életszínvonalat. Az amforatöredékek alapján felismertek Dressel 6 és 20 típusú amforákat is, melyekben olívaolajat tároltak. Utóbbiban hispaniai olívaolajat szállítottak Indiába, de előkerült az Isztriai-félszigetről származó korsódarab is. Arikamedu leletei között Dressel 7-8 típusú amforatöredékek is felszínre kerültek, ezekben garumot, sózott halmártást tároltak. Az olívaolaj és garum export kisebb volumenű lehetett, és a borhoz hasonlóan valószínűleg a kikötőkben, kereskedelmi telepeken élő rómaiak ellátására szolgálhatott. A *Periplus* utalása szerint a római telepések és hajósok számára még gabonát is vittek Indiába, a helyiek inkább rizst fogyasztottak.

A források alapján megállapíthatjuk, hogy a Római Birodalom és India közötti kereskedelmet magánszemélyek bonyolították. Adólisták, feliratok, papiruszok és ostrakonok arra utalnak, hogy a Vörös-tenger vizein hajóstársaságok működtek. Kedvelt forma volt a tengeri kereskedelemre adott kölcsön, a *pecunia traiectica* is. A *societates* és a *pecunia traiectica* nem zárták ki egymást, ugyanis az utóbbi főleg a kiskereskedelmi forgalmat, vagy a magánúton történő szállítást segítette. A nagyobb kereskedők, szállítók és a társaságok Rougé szerint nem folyamodtak ilyen kölcsönhöz. A társaságokat olyan emberek irányították, akik képesek voltak a Vörös-tengeren és az Indiai-óceánon való átkelésre alkalmas hajókat felszerelni és legénységgel ellátni. Ezek a vállalkozások hajóépítéssel és karbantartással is foglalkoztak. A társaságok vezetői a feliratokon a görög *naukléros* néven szerepelnek. A *naukléros* kifejezés gazdag hajótulajdonost, vállalkozót, olykor hajóskapitányt is jelöl, latin megfelelője a *navicularius*, illetve a *naucerus*.

A vörös-tengeri kereskedelem nagy haszonnal járt, így elképzelhetetlen, hogy a római társadalom magas rangú, vagyonos emberei ne lettek volna érdekeltek benne. A Kr. e. 218-ban hozott *lex Claudia* azonban megtiltotta a szenatori rend tagjainak, hogy 300 amforánál nagyobb rakterű kereskedelmi hajóval rendelkezzenek. Az arisztokráciát így elvileg kizárták a tengeri távolsági kereskedelemből. Cicero leveleiben azonban két szenatort is megemlít, akiknek kereskedelmi kapcsolata bizonyítható (Cic. *Ad fam.* 12, 29; *Ad Att.* 14, 12, 3; *Ad Att.* 5, 2, 2; *Ad Att.* 15, 29, 1). D'Arms a Cicero által megnevezett C. Sempronius Rufus szenator kereskedelmi kapcsolatainak bizonyítékát egy elsüllyedt római hajóról készült 1968-as beszámoló adataival is megerősítette. Cicero egy másik levelében említett P. Sestius szenator, cosai földbirtokos, kereskedelmi tevékenységének igazolásul egy Marseille közelében elsüllyedt, és 1942-ben felszínre került ókori római teherhajó rakományát szolgált. A hajón ugyanis 1700 amforát találtak, rajtuk *SES* és *SEST* feliratokkal, és horgony, ötágú csillag, pálmalevél, háromágú szigony, bárd valamint korona szimbólumokkal. Ezeket a feliratokat és szimbólumokat Cosa környéki amforákon is megtalálták. Az irodalmi és régészeti források tehát a szenatorok kereskedelemben való részvételét bizonyítják.

Vitatott kérdés, hogy milyen mértékű lehetett a távolsági kereskedelemben történő állami beavatkozás. A Római Birodalom vörös-tengeri kereskedelemben való részvételére csak közvetett bizonyítékok vannak. A rómaiak utakat, kikötőket, védműveket építettek a Nílustól keletre a Vörös-tenger partjáig elterülő sivatagban. A Keleti-sivatagban római hadsereg állomásozott, és kőbányák egész sora működött. Régészeti bizonyítékok is utalnak a császárok itteni jelenlétére: Myos Hormosban *libertusok* és rabszolgák nevei maradtak fenn a cserepekre feljegyzett részletes ellátásjegyzékükkel együtt. Ezek az emberek valószínűleg csak a birodalmi irányításban vettek részt, és nem volt jelentős közülük a kereskedelemhez. A birodalmi kormányzat jelentős számú hivatalt működtetett a térségben. Ezek egy része a

hadsereg ellátásával, a közigazgatás szervezésével, az adók beszedésével, másik része a tengeri-, és karavánkereskedelemmel foglalkozott. A kereskedelmet ellenőrző hivatalok élén a *praefectus montis Berenicidae* állt, aki közvetlenül a provincia *praefectus*ának tartozott felelősséggel. Beosztottja az *arabarchés* volt, aki a beérkező hajókon beszedte a vámot, illetve megvámolta a karavánokat. Az elvégzendő feladat nagysága miatt nyilvánvalóan több vámtisztire volt szükség. Egyes feliratokon megjelenik a *paraléemptés* cím is, ami bizonyosan különbözött az *arabarchés* címtől, ám, hogy miben, tisztázatlan. Egyes elméletek szerint ez a tisztségviselő Koptosban működött, és ott szedte be a vámokat, míg az *arabarchés* az India felől, a kikötőkbe érkező hajókat vámolta meg. Az Indiából érkező hajósnak a legnagyobb vámot Alexandriában kellett fizetnie. Ez volt a *tetarté*, amely a szó jelentése alapján a szállított áru negyedét (25 %-át) jelentette. A keleti kereskedelmet elsősorban a vagyonos rómaiak luxuscikkek iránti igénye tartotta fenn, ami a vámok révén jelentős jövedelemhez juttatta a római államot.

A drága keleti luxuscikkeket csak a római arisztokrácia tagjai tudták megfizetni. Plinius fényűzés elleni kritikája így elsősorban e társadalmi réteg ellen irányult. Az ékszerekhez használt drágaköveket, igazgyöngyöket, a kenőcsöket, parfümöket, a különleges ruhaanyagokat elsősorban az arisztokrata családok nőtagjai igényelték. Plinius munkájában elítélő megjegyzésekkel illeti az asszonyok szokásait, ebben is követi példaképe, az idősebb Cato konzervatív, nőellenes szemléletét. Plinius kritikája konkrét személyek, a császári család nőtagjai ellen is szólt, így Caligula, Claudius, Nero feleségeinek költekezéseire találunk utalásokat művében. A Flavius-ház nőtagjait Plinius nyilvánvalóan nem merte megnevezni. Az arisztokrata nők mellett a meggazdagodott *libertusok* fényűző, költekező életmódját is kritizálta Plinius. A Kr. u. 1. század legvagyonosabb emberei között megtaláljuk a befolyásos császári felszabadított rabszolgákat: Licinust, Narcissust, Pallast, Callistust. A társadalmi élet mellett a gazdaság területén is megfigyelhető egyes *libertusok* térnyerése. A feliratok megerősítik, hogy a keleti kereskedelemben részt vevő aranyművesek, *margaritariusok*, *unguentariusok* státusza, gazdagsága, és megbecsülése jelentősen megnőtt ebben az időszakban. Plinius fiatalabb kortársa, Petronius is foglalkozik *Satyricon* című művében az 1. század társadalmi problémájával, a felszabadított rabszolgák gazdagodásával, fényűző életmódjával, politikai és gazdasági téren megnyilvánuló növekvő befolyásával.

Plinius 6. könyvében az egyik legfontosabb részlet Taprobané szigetének leírása. A Kr. u. 1. században érkeztek először követek a szigetről Rómába. Vita tárgya, hogy melyik császár ideje alatt történhetett az esemény. Schwarz feltételezését, hogy Augustus korában történt a *libertus* hajótörése Taprobánénál, nem tudom elfogadni. A szöveg vizsgálata alapján valószínűbbnek tűnik, hogy Claudius uralkodása alatt, vagy nem sokkal Claudius uralkodása előtt történhetett a *libertus* szigetre való érkezése, majd a követküldés.

A távoli sziget viszonyainak bemutatása lehetőséget nyújt Plinius számára, hogy kora társadalmi, és erkölcsi problémáira is felhívja a figyelmet. Taprobané igazságos, tiszta erkölcsű, idealizált világával szembeállítja a *principatus* időszakának visszaességeit. A sziget királyának megválasztásával kapcsolatos mondat véleményem szerint a Flavius-dinasztia legsúlyosabb problémájára, az uralkodói hatalom öröklésére utal: *eligi regem a populo senecta clementiaque, liberos non habentem, et, si postea gignat, abdicari, ne fiat hereditarium regnum* (Plin. 6, 24, 89). Vespasianus uralkodása kezdetétől nyilvánvalóvá tette, hogy a fiait tekinti örökösének, ehhez állhatatosan ragaszkodott a senatorok heves tiltakozása ellenére is. A Kr. u. 1. századi római senatusi ellenzék elvi alapjait a cinikus és sztoikus filozófusok szolgáltatták, akik beszédeikben gyakran emlegették a királyság és a *tyrannis* közötti különbséget. Szerintük az uralkodó és a zsarnok közötti fő különbség abban rejlik, hogy a király hatalma az istenektől való; az istenek őt mint a legkiválóbbat választják ki. A származással szemben a képesség szerepét emelték ki, ennek következtében kijelentették,

hogy az uralkodó hatalma nem lehet örökölhető. A senatusi ellenzék ezzel a tanítással azt akarta elérni, hogy az új császár személyét a senatus jelölje ki az arra legalkalmasabbak közül. Ezzel határozottan felléptek a császári trón örökletessé tétele, és a császárok dinasztikus tervei ellen.

Plinius nem foglal állást a császár vitatott dinasztikus terveivel szemben, de művében számos utalást találunk köztársasági érzelmeire és sztoikus gondolkodására. A 6. könyvben kihangsúlyozza, és példaértékűnek tartja a távoli sziget, Taprobané igazságos népének életét, ahol az uralkodót a nép választja meg, és nem engedik, hogy a trón apáról fiúra szálljon. Ezzel a gondolattal saját kora gyakorlatával illetve császári törekvéseivel szembeni véleményét fejezi ki. Nem lehetett hatástalan ez az állásfoglalás a későbbi korok szerzőire sem, hiszen a Flavius-dinasztia kihalása után az ifjabb Plinius *Panegyricus* művében újra megjelenik ez a szemlélet, amely elutasítja a dinasztikus úton történő öröklés rendjét, és hangoztatja a császári méltóság *adoptio* útján történő betöltéséről kialakított nézet helyességét.

A fentiek alapján jogosan feltételezhető, hogy a köztársasági eszményekért rajongó idősebb Plinius műveivel, gondolkodásával, értékeket kiemelő szemléletével jelentős szerepet játszott az értelmiségi és senatusi ellenzéknek a császári egyeduradalom korlátozásáért folytatott küzdelmében. Ennek a harcnak az eredménye, hogy Domitianus halála után a senatus választott új uralkodót, így sikerült a senatus szerepét és tekintélyét megőrizni a *principatus* keretein belül. A császárok dinasztikus terveivel szemben a senatus az *adoptio* elvét érvényesíteni tudta. Az idősebb Plinius baráti érzelmeit és lojalitását az uralkodóház iránt a téma kutatóival egyetértve nem kérdőjelezem meg, de úgy gondolom, hogy értelmes, önállóan gondolkodó emberként kritikus véleményt is megfogalmazott, bár ezt a császárkorban csak burkoltan tudta kifejezésre juttatni.

A disszertációban Plinius munkája, egyéb irodalmi utalások és a felszínre került leletek alapján igyekeztem a Római Birodalom és India közötti kereskedelemről teljesebb képet nyújtani. A *Naturalis Historia* alapján vizsgáltam a szerző véleményét kora társadalmáról, a kereskedelemről, a Flavius-dinasztiához fűződő viszonyáról. A munkát nem tekintem teljesen lezártnak. Plinius 37 könyvének további vizsgálata és az esetleg újonnan előkerülő leletek tovább gazdagíthatják a képet.

A kutatás során elnyert támogatás:

A disszertáció témájának kutatásához 2001-2004 között OTKA (T 13034550) támogatásban részesültem.

A doktori értekezés témaköréből készült publikációk:

Taprobané, a gyöngysziget. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Antiqua et Archaeologica*. Tomus XXVIII. Szeged 2004, 57-74.

In universum gentes ditissimae (Plinius az arab népekről). In: *Abhivádana*. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére. Szeged 2005, 291-308.

Pliny the Elder and the Problem of Regnum Hereditarium. In: *Chronica. Annual of the Institute of History*. University of Szeged. Volume 5. 2005, 3-14.

Recenzió: Idősebb Plinius: Természettan (XXXIII-XXXVII.) Az ásványokról és a művészetekről. Fordította, a jegyzeteket és a névmagyarázatokat készítette: Darab Ágnes és Gesztelyi Tamás. Budapest 2001. *Antik Tanulmányok* XLIX (2005) 321-323.

Augustus hódítási terve Keleten: római hadjárat Dél-Arábiába. *AETAS* 2006/2-3. 32-43.

Szabó Ádám

**Papok, papi testületek – vallási intézmények
Daciában és Pannoniában a principatus korában***

– A szervezett vallási élet feliratokról ismert papi vezetői –

Doktori értekezés tézisei**

I. Daciából 89 papságot viselt személyt ismerünk [D 1-89], illetve három bizonytalan hitelességű vagy értelmezhetőségű feliraton szereplő papot. Pannoniából ugyancsak 89 papságot viselt személyt ismerünk [P 1-89], illetve három esetben csoportosan megnyilvánuló papokra vonatkozik az illető forrás [P 90-92]. A források kronológiája Daciában értelemszerűen Kr.u. 106 és 271 közé esik, azonban az általános daciai feliratos forrásállapotnak megfelelően, Hadrianus és Gallienus kora közötti időből maradtak feliratok, azaz alig több, mint száz esztendő időtartamból. Pannoniában, a források principatuskori kronológiájának kerete nagyjából Claudius korától kezdődik és Diocletianus uralmának kezdetén fejeződik be. Ezen belül gyakorlatilag a Kr.u. II. század elejétől pontosan 284-ig tart a papokra is vonatkozó források időrendje. Az egyes, papságot viselt személyek származása mindkét tartományban megfelel a tartomány lakosságára jellemző összképnek. Társadalmi hovatartozásukat illetően, a daciai és a pannoni papok messze nagyobb többsége a városok vezető rétegéből, az *ordines decurionum*ból került ki, különösen az államvallási papi hivatalok képviselői. Mellettük nagyobb számban képviseltek a csak római polgárjoggal rendelkező személyek, kisebb számban egyes orientális kultuszokat illetően a *peregrinus* jogállású személyek is Kr.u. 212-ig. Az államvallás szolgálatában álló papok többsége magistraturákat is viselt mindkét tartományban. A magasabb társadalmi rétegeket képviselő, papságot is viselt személyek egy része rokoni - üzleti kapcsolatban álltak egymással.

II. A két tartománycsoportban egy kivétellel ugyanazok a papi tisztségek és viselőik tűnnek fel, éspedig *antistese*k, *augurok*, *flamenek*, *pontifexek* és a különböző istenségek, szentélyek *sacerdos*ai. Daciából rajtuk kívül ismert még egy *haruspex*, akinek léte a többi papi tisztség képviselőinek viszonylag nagy számát tekintve különlegesnek látszik, de csak ritkasága folytán, mert egyébként minden településről várható lenne legalább egy *haruspex* [vö. pl. *lex Ursonensis* §. 62 és Historia Augusta, Sev. Alex. 44,4 és 27,6].

1. Daciából három *antistest* ismerünk [D 29, 40, 59], hasonlóképpen Pannoniából is [P 50, 60, 62]. Tisztségük vallásszervezeti és szentélyi összefüggésekben fordul elő. Mindannyian férfiak voltak, akik latin nyelvközegből származtak, továbbá római polgárjoggal rendelkeztek. Ez utóbbi, mind a hat esetben alapvető társadalmi feltétele lehetett a tisztség viseletének. Daciában mindhárman ugyanabban a városban viselték a tisztségüket, azaz Apulum *coloniájában*, a helytartó székhelyén. Pannoniában egyikük *municipiumban*, a másik kettő két

* Az összefoglalás a 2005 tavaszán befejezett, és 2007 januárjában megvédett munkát mutatja be. Azóta ismertté vált három további felirat, amelyeken papok szerepelnek. Egy daciai, drobetai oltárt Iuppiter Dolichenus három papja állíttatta – vö. C. C. Petolescu, Inscriptii latine din Dacia (ILD), București 2005, nr. 53: sacer(dotes) c(o)ho(rtis); egy brigetiói feliratról pedig a pannoni tartományok első haruspexe vált valószínűleg ismertté – vö. Borhy L., Vezető Komárom város római kori köemlékeihez, Acta Arch. Brigetionensia Ser. I. Vol. 5, Kat. 38: [harus?]pex. Scarbantiából egy [Isi]dis sacer(dos) tünt fel Gabrieli Gabriella Templom utca 1. szám alatti ásatása nyomán (közöletlen egyelőre). A P 56 papságának vételeme jobb olvasat következtében azóta tárgytalanná vált. A dolgozat pannoni része bizonyos mértékben átdolgozva 2006 őszén jelent meg Pécsen, Pannoniciani sacerdotess cím alatt, in Specimina Nova Supplementum VI. Itt a katalógus számozás is változott valamennyit azáltal, hogy a P 56 kikerült belőle és a scarbantiai Isis pap felvételt nyert. A brigetiói haruspex a munka bővítése nyomán kerül majd a katalógusba. Rövidítések: D = Dacia és az ismert személy katalógusbeli száma; P = Pannonia és az ismert személy katalógusbeli száma.

** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola. Régészet Program. Témavezető: Dr. Borhy László egyetemi tanár

különböző *coloniában* töltötte be a hivatalát. A három helyszín közös jellemzője, hogy székhelyeként szolgáltak a *pannonia superior* (Carnuntum) és a *pannonia inferior* (Aquincum) helytartóknak, illetve a *pannonia superior* tartománygyűlésnek (Savaria). A tisztség előfordulási helye, mindkét tartománycsoportban nagyjából azonos státuszú közegbe esik. Daciában mindhárman a Kr.u. III. század első felében viselték a hivatalukat. Pannoniában a tisztség Kr.u. 153-tól adatolt igaz bizonyítalanul [P 50], másikuk 259-ben állítatott feliratról ismert [P 60], míg a harmadik feliratának állítatási ideje a Kr.u. III. század legeleje [P 62]. A három daciai, apulumi *antistes* által állítatott feliratok egyenként sem egy istenalakhoz tartozóak, ezáltal nem szűkíthető Apulum esetében a tisztség hatásköre egy istenség szentélyének területére. Meg lehetett állapítani, hogy egy szentélykörzetre kiterjedő hatáskörű hivatalról van szó. A szentélykörzetet a D 59 feliratán alkalmazott Locus névvel lehetett illetni. A fennmaradt források együttesen az *antistitium* hivatalos jellegét mutatják Pannoniában is, illetve Nemesis tiszteletéhez való közelállásukat. A felirataik által bemutatott összkép az *antistitium*nak elsősorban vallási – adminisztratív jellegét mutatja mindkét tartományban, azonban az igazgatási funkció valamely *sacerdotium*mal is összefüggő lehetett. Nem ismerünk kiszolgált *antistest* se Daciából, se Pannoniából illetve arra sincs adat, hogy valamelyikük életében letette volna a hivatalát. A pannoniai esetekben azonban a feliratok pontos keltezése arra utal, hogy a hivatali idő számított, ennek alapján nem tartható egyértelműen élethossziglaninak. Daciában nem jelölték semmilyen formában a hivatali időt, azaz semmi nem szól az élethossziglani jelleg megállapítása ellen.

2. Tíz olyan személyt ismerünk Daciából, akik *augurok* is voltak [D 10, 16, 20, 23, 39, 43, 44, 47, 55, 67]. Közülük ketten [D 10, 20] két városban voltak *augurok*, így az ismert *augurok* létszáma gyakorlatilag tizenkettő. Pannoniából összesen tíz *augurt* ismerünk személyükben [P 7, 17, 24, 35, 39, 44, 45, 47, 54, 74], illetve kétszer csoportosan tűnnek fel [P 90, 92], vagyis ez esetekben a létszámuk pontosan nem állapítható meg. A forrásokban alkalmazott többszám miatt legkevesebb ketten lehettek. Az ismert személyek mind férfiak voltak, és latin nyelvközegből származtak. *Auguri* hivatalát csak városi közösségekben, *municipium*okban és *coloniák*ban viseltek. Egy pannoniai esetben valószínű, hogy a pap a városias szervezettel rendelkező *canabae*ban volt *augur* [P 47].

Daciában az ismert *augurok* által állítatott feliratok, vagyis létük dokumentumainak időrendje Commodus korától (180-192) a III. század közepéig tart, többségük a Severus korból ismert. Pannoniában, az ismert *auguri* feliratok kronológiája Traianus (Kr.u. 98-117) uralkodása alatt kezdődik, leghamarább 103-tól [P 90], és Aurelianus (270-279) uralkodása alatt fejeződik be [P 45]. Ezáltal nagyjából 170 éven keresztül dokumentált a tisztség Pannonia Superior és Pannonia Inferior városaiban.

Se Daciában, de Pannoniában sincs stabil helye a pályafutáson belül az *auguri* hivatalnak, így tágabban lehet a papság betöltésének feltételeit vázolni. Ezen belül is csak a társadalmi feltételeket. A szükséges képzettséget illetően csak valószínűsíthető, hogy a szertartások, a vallási jog előírásainak ismerete illetve a közel háromezer jelforma ismerete is feltételt képeztek mindkét tartománycsoportban a hivatal betöltéséhez. A daciai *municipiumi auguratus*nak, a fennmaradt kevés felirat alapján kirajzolódó társadalmi feltételei eszerint a római polgárjog mellett alapvetően a *decurionatus*, illetve az annál magasabb lovagrendi tagság vagy az utóbbival közel egyenértékű társadalmi helyzet volt. A *coloniabeli auguratus* alapvető társadalmi feltétele szintén a *decurionatus* volt. Emellett közadományt kellett tenni, ami építkezésben vagy felújításban is megnyilvánulhatott [P 44, 47]. Daciával szemben - ahonnan erre utaló nyom nem maradt - úgy látszik, hogy egyes pannoniai *municipium*okban többen voltak az *auguratus*ra pályázók. A jelenségre a tisztségért adott anyagiak említése utal. A Pannoniát illető források a *municipium*ok viszonylatában általában egy *auguri* hivatal létrejöttére engednek következtetni. A *coloniabeli augurok*ra vonatkozó feliratos források kevésbé egyértelműek, részben a töredékességnek, részben az eltérő indíttatásokból fakadó állítatási

okoknak betudhatóan. A hét pannoniai *coloniális augur* közül ötről biztosan tudott, illetve a későbbi pályafutás fényében állítható, hogy legalább *decuriőrendűek* voltak [P 17, 24, 35, 39, 74]. Egyik tartományból sem ismert kifejezetten az auguráláshoz köthető felirat, de több olyan létezik, amelyről feltehető, hogy vagy csak *augurként*, vagy *augurként* is állíttatta a pap. Daciában a felirathordozók közül a lelőhely alapján csak az egyik köthető az *auguratus*hoz [D 16], amelyet az állíttató pap olyan helyen állíttatott fel, ahol ma is gyakran lecsap a villám. Pannoniából két felirat van, amelyek állíttatási indoka összefügg az *auguratus*sal azonban nem szertartási oldalról. Scarbantiában az *auguratus*ért renováltatott egy épületet vagy szobrot egy *magistratus* [P 54]; Carnuntumban hasonlóképpen az *auguratus*ért tett adományt örökít meg egy felirat [P 44].

Daciában az ismert adatok szerint az *auguratus* összefért a *pontificatus*szal, illetve valószínűleg nem állt a két papi tisztség között tekintélybeli, legfeljebb szervezeti alá-fölé rendeltségi viszony [ld. D 10 2., 23, 44]. A *pontificatus* mellett az *auguratus* összeférő volt a municipális papságon túlmutató tartományi főpapsággal is [D 20, 39]. Nincs olyan *augur* Daciában, aki bármilyen kisebb *sacerdotium*ot betöltött volna, illetve olyan sincs, amelyik *flaminatus*t vagy egyéb papságot töltött volna be ugyanabban a városban, de más városban sem. Pannoniából egyetlen *augur* ismert, aki *flaminatus*t is viselt más városi közösségben [P 47], azonban a *flaminatus*tól visszavonult *flaminicius* címmel. Daciában a kevés létező adat egyike sem utal közvetlenül arra, hogy ugyanabban a városban egy *augurnál* több lenne. Mélyrehatóbb következtetések levonására nem ad lehetőséget a feliratos anyag. Pusztán Porolissum *augurjai* ismertek nagyobb számban. Ők egymást követően töltötték be a *municipium auguri* hivatalát [D 23, 43, 44]. A tartományban néhány ugyanabból a városból előkerült felirat keltezése fedi egymást, így a hivatal élethossziglani jellegét tekintve mégiscsak egynél több *augurt*, de legfeljebb kettőt feltételezhetünk egyszerre egy városban, ezen belül is a *coloniákban* [vö. IV.1]. Pannoniában az *augurok* számával három esetben szembesülünk közvetlenül. Egyszer a Historia Augustában [P 92] ahol bizonytalan számú *augurról* esik szó. Emellett bizonytalan a városhoz és a római vallási élethez való tartozásuk, továbbá a többszám jelezte csoport több város *augurjait* is tömörítheti, így létszám meghatározására az adat alkalmatlan. A Kr.u. II. század elején állíttatott savariai Traianus szobor talapzatának feliratán az *augurok* többszámú szerepelnek [P 90]. Amennyiben mind a városhoz kötődnek, és nem csak a papi csoport miatt került a szó többszámúba, úgy Savariában több *augur* működött a II. század elején. Aquincumból Kr.u. 252-ből ismert két *augur* egy feliratról [P 24, 39], ami kétségbevonhatatlanul mutatja, hogy a III. század közepén egyszerre legalább két *augurja* volt a *coloniának*. Hasonlóképpen a 270-es évek első felében is két *augur* volt hivatalban Aquincumban [P 17, 45]. A többi helyről mind egy-egy *augurt* ismerünk egy időből. Nincs kizárva, hogy ott is többen működtek, azonban több *augur* indokoltan csak Savariában feltételezhető a II. század elején, illetve a *pontifexek* száma alapján Poetovióban, de csak Aquincumban igazolható a III. század második felében [vö. itt IV. 2].

Daciából az *auguratus* betöltésének alsó életkori határát nem ismerjük. Pannoniából ismert egy személy, aki helyett még apja finanszírozta az *auguri* hivatalért tett pályázatát [P 44], így lehetségesen még a jog szerinti önállóság illetve nagykorúság elérése előtt pályázni lehetett az *auguratus*ra a megfelelő társadalmi helyzetből. Daciából nem ismerünk kiszolgált *augurokat*. Egyiküknek ismert a sírfelirata, szövege azonban nem ad alapot annak felvetésére, hogy nem haláláig volt *augur* [D 44]. Az *auguratus*t így Daciában is élethossziglani papi hivatalnak tekinthetjük a létező adatok alapján, ezáltal a *lex Ursonensis*ben foglaltaknak megfelel a daciai helyzet is. Pannoniából szintén nem ismert az *auguratus* betöltésének életkori minimuma, de annak alapján, hogy az egyik *municipiumi augur* helyett [P 44] még az apa állta a pályázati költségeket valószínűsíthető, hogy a tényleges nagykorúság illetve önállóság előtt már meg lehetett pályázni a papi méltóságot, ha a többi feltétel adott volt. Az adatok

összevetése nyomán úgy látszik, hogy aki *augur* akart lenni az többnyire már karrierje elején megpályázta a papi tisztséget viszonylag fiatalon. A jelenség arra figyelmeztet, hogy túl sok *augur* nem várható egy-egy városból a *principatus* korából tekintettel a hivatal élethossziglani jellegére. Egy évszázadon belül, emberöltőkkel számolva legfeljebb öt-hat *augur* tevékenykedhetett egy településen, ahol egy személy töltötte be a hivatalt. Ahol többen voltak, természetesen több *augur* tevékenykedett ugyanannyi idő alatt. Egyetlen kiszolgált *augur* sem ismerünk Pannoniából sem, azaz nincs adat arra vonatkozólag, hogy valaki életében megvált volna az *auguri* tisztségtől. A kevés adat abszolút érvényű következtetéseket nem tesz lehetővé, viszont a létező adatok szerint az *auguratus* élethossziglani volt Pannoniában is.

Az *auguratus*nak inkább helyi szokásjogot képviselő társadalmi feltételei mindkét tartományban megegyezők, azaz legalább *decuri*órendű volt, aki *auguratus*ra pályázott, a *coloniá*kban mindenképpen a *municipium*okban kevésbé. Nem találkozunk annak említésével, hogy bármelyik városban *collegium*ot alkottak volna. Azonban a savariai *augurok* [P 90] illetve az aquincumi *augur*párok azt mutatják, hogy helyenként legalább két *augur* működött, vagyis alkothattak testületet oly módon, ahogy a *lex Ursonensis* 66-68. paragrafusai említik. Hasonló lehetett a helyzet a *pannonia superior*i Poetovióban és Savariában is. Az egyedüli alkalmazásban álló *municipiumi augurok* legfeljebb képviselték a *collegium*ot.

Néhány szembetűnő és kiemelendő különbség állapítható meg a daciai és a pannoniai *augurok* feliratainak részletesebb vizsgálata nyomán. Daciában van olyan *augur*, aki egyszerre két településen viselt *auguratus*t. Emellett létezik olyan *augur* is, aki az *auguratus* mellett városában a *pontifexi* tisztséget is betöltötte, ami az alkalmas személyek korlátozottabb számára utal. Ezzel szemben Pannoniában legalább két településen egyszerre több *augur* volt hivatalban, amire mind a II. mind a III. századokból vannak példák. Emellett *ob honorem auguratus* tettek adományokat ami arra utal, hogy több alkalmas személy pályázhatott egy megüresedett *auguri* tisztségre. A jelenség egyik oka lehetségesen az őslakos hagyományokat ápoló *pannoniciani augures*re vezethető vissza vagyis az *auguratus*ra nem csak vagyoni, hanem képzettséget tekintve is nagyobb számú alkalmas személyre. Továbbá Pannoniában olyan személy nem ismert, aki az *auguratus* mellett más municipális papi hivatalt is betöltött volna ugyanazon a helyen, ami általánosan a papság feltételeivel rendelkező személyek magasabb számát jelzi. Daciában legfeljebb *pontifexek* voltak még ugyanabban az időben, valamint a municipális keretek fölött álló tartományi főpapok. A jelenség magyarázata Pannoniával szemben, az alkalmas személyek korlátozottabb számában kereshető.

3. Összesen harminckét *flament* ismerünk Daciából, akik közül huszonkilenc városi *flamen* volt, és városban is viselte a tisztségét, hárman pedig egy itáliai helyi városi, de mégis birodalmi léptékű kultusz *flamen*jei voltak. A városi *flamen*ek közül ketten két helyen viseltek *flaminatus*t, így a helyi ismert városi *flamen*ek száma harmincegy. Messze nagyobb többségük származott latin nyelvközegből, azonban néhányuk esetében nevük alapján biztos, hogy orientális származásúak voltak de mind rendelkeztek római polgárjoggal. Pannoniából tizenhét *flament* ismerünk, illetve a II-III. századokból Pannonia Superiorból és Inferiorból. Egyikük legalább két helyen viselt *flaminatus*t [P 86], ezáltal az ismert személyek által betöltött *flameni* hivatalok száma tizenkilenc. Nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy a savariai csoportos papi szoborállításnál hány *flamen* volt jelen [P 90]. Az *augurokhoz* és *pontifexekhez* hasonlóan legalább ketten lehettek ők is egyszerre hivatalban. Így összesen húsz-huszonegy ismert személy által betöltött *flameni* hivatallal számolhatunk Pannoniából a Kr.u. II-III. századokból, vagyis nagyon kevéssel a vélhető összeshez képest, az időszak hosszával és a városok számával összehasonlítva. Pannonia városainak nagyobb részéből egyáltalán nem ismerünk *flament*, igaz egyéb hivatalra és tisztségre utaló forrást is alig vagy egyáltalán. Az ismertek mind városokban töltötték be a papi hivatalt illetve latin bevándorló

valamint helyi romanizálódott családok leszármazottai voltak. A daciai feliratos forrásokon kétféle *flamen*i tisztség szerepel. Az egyik a tartományi városokban betöltött *flaminatus*, a másik tartományon kívüli *flamen*i tisztség. Ez utóbbiakat nem lehet egyelőre a daciai papság soraiba számítani, tárgyalásuk egyedüli indoka egyelőre, hogy papi személyként Daciában éltek. Többféle alakban tartalmazzák a feliratok a papi címet, amelynek egyetlen oka, hogy a távolabbi tartományban valószínűleg nem tudták minden esetben pontosan a hivatalos titulust. Ennek megfelelően a következő alakokat láthatjuk a feliratokon: *flamen lucularis Laurent(ium) Lavina[t(ium)]* - tekintettel arra, hogy itáliai feliraton a kultushelytől nem messze fekvő Fulginiaeből származik, formaszerűnek fogadható el [D 8a]. Ugyanez Apulumban már a következőképpen szerepel a helyi *magistratus*ok által állíttatott feliraton [D 8b]: *sacer(dos) Lauren[t(ium) Lavi]nat(ium)*. Ugyanebben a formában íratta fel Sarmizegetusán a papi tisztségcímét egy következő daciai lovag [D 70]: *sacerd(os) Laurentium Lavinat(ium)*. Daciában, és hasonlóképpen Pannoniában is, a tisztségtől megvált *flamen* a *flaminicius* illetve *flaminicus* címmel bírt ahogy egy elhunyt illetve egy tisztségétől megvált *flamen* sír és votív feliratai alapján valószínűsíthető [D 38b, vö. P 2, 47].

Daciából gyakorlatilag a II. században közel az alapítástól fogva ismerünk *flamen*eket, azaz az első század első harmadából már ismert a tisztség. A papi hivatalra vonatkozó források időrendje a III. század közepéig tart, az általános daciai felirat és forráshelyzetnek megfelelően. Pannoniából a legkorábbi felirat, amely a tisztséget említi Kr.u. 103-111 közötti időből való [P 90]. A tartomány 106-ban történt kettéosztásához viszonyítva a rajta szereplő papok még az osztatlan Pannonia papságába éppúgy beletartoznak mint Pannonia Superior papságába, azonban státuszukon a tartomány-átszervezés nem változtatott mivel ők egy város papjai voltak. A legutolsó *flament* említő pannoniai felirat Kr.u. 284-re keltezett [P 22]. A két felirat megadja az ismert *flamen*ekre vonatkozó adatok időrendjének alsó és felső időhatárait. Eszerint Pannoniából, Kr.u. 103-111 és 284 között eltelt időből ismerünk *flamen*eket.

Daciából a *sacerdos*ok mellett a *flamen*ekre vonatkozólag maradt a legtöbb felirat, sőt ha elkülönítjük az egyes *sacerdotium*okat úgy önállóan a *flaminatus* a legjobban dokumentált tartományi papi tisztség. Tíz *municipium*i, és huszonegy *coloniális flament* ismerünk. A következő városokból maradtak fenn *flamen*ekre vonatkozó források: Apulum - colonia Aurelia [D 5, 6, 8, 22, 41, 66, 75] és - municipium Septimium [D 36, 42, 72], Dierna [D 53], Drobeta [D 4, 53, 58], Napoca [D 15, 18, 89], Porolissum [D 13], Potaissa [D 73], Sarmizegetusa [D 14, 38, 50, 52, 70, 71, 74, 75, 76, 82, 88], Tibiscum [D 60] vagyis a daciai városok nagyobb részéből. Közülük kiemelkedő Sarmizegetusa ahonnan a II. századból kilenc *flament* ismerünk. *Flamen*i hivatalt Pannoniában is a városokhoz kötődően ismerünk, azaz a *flaminatus* is hangsúlyozottan urbánus papi tisztség. Öt municipális *flamen*i hivatal, és legalább tizenhat *coloniális flamen*i hivatal ismert a P 90 bázis feltételezhetően legkevesebb két *flamen*jével együtt. A tartományi városok közül *flamen*eket Aquincum municipiumából és coloniájából [P 2, 8, 14, 15, 19, 22, 47, 65], Carnuntum municipiumából és coloniájából [P 59, 76, 86], Cibalae municipiumából [P 33], a feltételezhető Mogio municipiumából [P 31], Mursából [P 9], Savariából [P 30, 57, 90], Scarbantiából [P 86], Sirmiumból [P 84] és Sisciából [P 61, 66, 70] ismerünk azaz számszerűen az ismert pannoniai városok megközelítőleg egyharmadából.

Daciában, tekintettel arra, hogy egy-egy *flamen* több tisztséget is viselt, sőt több magasabb rangú személy is volt köztük a rájuk vonatkozó feliratok nem függenek össze a *flaminatus*sallal. Ugyanez elmondható a magánindíttatásból állíttatott feliratokról is. A rájuk vonatkozó feliratok állíttatási helye is elég változatos. Egyik sem ismert az eredeti helyéről, viszont a közösség által állíttatott bázisok nyilván közterületen álltak; az építési feliratok a megfelelő épületeken, a sírfeliratok a temetőkben, sírkertekben. A dedikációkból egy sem köthető össze a városi *flamen* császárkultusszal kapcsolatos feladatkörével. Egyetlen felirat ismert, amelynek dedikációja Iuppiter Optimus Maximusnak, az isteneknek és istennőknek szól, az

állítató pedig csak *flaminatus*-át jelezte illetve nem tüntette fel, hogy fogadalmat váltott volna be [D 41]. Ezáltal talán ez az egyetlen olyan felirat, amelyet *flamen*-ként állítottatott a pap, azonban ennek sem ismerhető fel semmilyen konkrétabb kötődése a *flamen*i tevékenységhez, a császárkultuszhoz. A *flamen*i tevékenység tehát nem érhető tetten a feliratos források által. Ezzel szemben három olyan felirat ismert, amely a *flaminatus*-ra való megválasztásért tett adományról tudósít. A D 38 *ob honorem flamonii et HS LXXX nummum ad annonam dedit*; a D 50 *ob honorem flamonii B(---?) p(ublico?) dedit*; a D 58 *ob honorem flamoni cryptam vetustate dilapsam pecunia sua reformavit et exaltavit*. A három különböző városból származó példából levonható a következtetés, hogy a *flamen*i tisztségre egy időben többen pályázhattak így nem volt elég a társadalmi állapot, sőt indokolt volt a köz javára tenni valamit ha valaki *flamen* akart lenni. A jelenség kétségtelenül a *flaminatus* jelentőségét támasztja alá az adott város illetve személy életében - pályafutásában, valamint az adott időre vonatkozóan versenyhelyezetre utal. Emellett úgy látszik az adomány nagysága és jellege nem volt meghatározva; valószínűleg az adott hely és helyzet döntötte el, hogy ki mennyit és mit szánt a papi tisztségért való megválasztására. Pannoniából nincs olyan feliratos forrás amely dokumentálná a *flamen*i tevékenységet. Ezáltal általánosságban annyi jelenthető ki Pannoniát érintően is, hogy a *flamen*i tevékenység a helyi városi császárkultusz-szentélyhez kötődött, illetve a megfelelő ünnepnapokhoz. A császárkultusz egyik ismert városi szentélye a savariai *Templum Divi Claudii*. Divus Claudiusnak ahogy láttuk Sisciából ismert egy papja [P 66]. A jelenség oka Divus Claudiusnak a Flavius korban rendszeresített tartományi tisztelete lehet [vö. III. fejezet]. Talán *vetus salina*i (alapvetően Székesfehérváron másodlagosan felhasznált) feliratról ismert egy *Templum Divi Marci*. A szentélyben nem *flamen* látta el a papi feladatot, hanem egy *sacerdos* [P 26], akinek *sacerdotiuma* a templomhoz és nem a *divushoz* kötődött. A templom vagy a tartomány vagy a tartománygyűlés székhelyén állhatott. Feltehető, hogy a *divus*-nak külön *flamen*je is volt de adat nem maradt rá vonatkozólag. A *flamen*ek tevékenysége valószínűleg a tartományokban is a *pontifex*ek felügyelete alatt zajlott illetve ők is tagjai voltak a *collegium pontificum*-nak Róma városi példára.

Nincs olyan daciai forrás, amely dokumentálná a *flamen*i tevékenységet. Ezáltal általánosságban annyi jelenthető ki Daciával kapcsolatban is, hogy a *flamen*i tevékenység a helyi - városi császárkultusz-szentélyhez kötődött amelyek közül egyet sem ismerünk, illetve a megfelelő ünnepnapokhoz. A *flamen*ek tevékenysége minden bizonnyal a daciai városokban is a *pontifex*ek felügyelete alatt zajlott. Pannoniában egyetlen *flamen*-re vonatkozó feliratnak sem ismert a pontos állítatási helye. Hasonlóképpen nem állapítható meg semmilyen összefüggés a felirat állítatása, a dedikáció és a *flamen*i tevékenység között. Az ismert pannoni felirathordozókat nem *flamen*-ként állították a *flaminatus*-t is viselőik. A *flamen*i tisztségért tett adományra egy példa akad Pannoniából: Mursában *ob honorem flaminatus, tabernas L cum porticibus duplicib(us), in quib(us) mercatus ageretur* készítettett, egy mursai *decurio* [P 9]. A jelenség legalább arra utal a *flamen*i hivatal fontossága mellett, hogy az adott helyzetben talán többen pályáztak Mursában a megüresedett papi helyre. Valószínűleg nem ez volt az egyetlen eset a tartományban azonban a többi pannoni városból adat nem maradt.

Daciában a római polgárjog és a komolyabb vagyoni állapot képezte a daciai városi *flaminatus* alapvető feltételeit. Természetesen helyenként, ahol a társadalom rétegződése olyan volt, a *flaminatus*-ra pályázók is magasabb társadalmi kategóriákból kerültek ki. Pannoniában ugyancsak a római polgárjog és a vagyon képezte a városi *flaminatus* alapvető feltételeit. Természetesen helyenként ahol a társadalom életszínvonala magasabb volt a *flaminatus*-ra pályázók is magasabb társadalmi réteget képviseltek. A jelenség általában a *coloniák*-ban figyelhető meg, aminek részben a forráshelyzet is az oka.

Daciában egyetlen olyan *flamen* azonosítható, aki valószínűleg visszavonult a *flaminatus*-tól [D 75 1.] azonban másik városban viselt *flamen*i hivatalát megtartotta [2.]. Az

egyik városban viselt *flameni* hivataltól való visszalépésének személyes okai lehettek. A többiekkel illetően egyetlen adat sincs amely arra utalna, hogy a hivatal korlátozott ideig tartott volna. Eszerint valószínűsíthető, hogy Daciában élethossziglani volt a *flameni* tisztség szemben például az africai tartományokban létező egyes éves *flaminatus*okkal. Az africai példa alapján azonban semmilyen lényegi következtetést nem lehet se Daciára se Pannoniára vonatkozóan levonni. A hivatalviselés kezdete egyik adat alapján valószínűleg nem kötődött még nagykorúsághoz sem [D 58]. Pannoniában egyetlen olyan *flamen* azonosítható, aki visszavonult a *flaminatus*tól [P 47]. A *flameni* hivataltól való visszalépésének körvonalazható adminisztratív okai vannak. Azonos közigazgatási körbe kerülve az általa viselt két papi tisztség - az *auguratus* és a *flaminatus* összeférhetetlenné váltak. A többiekkel illetően egyetlen adat sincs amely arra utalna, hogy a hivatal korlátozott ideig tartott volna. Eszerint Pannoniában is élethossziglani lehetett a *flameni* tisztség. A hivatalviselés kezdetének időpontjára vonatkozóan nincs adat; egy daciai forrás szerint [D 58] azonban lehetségesen nem volt még nagykorúsághoz, illetve vagyoni önállósághoz kötve.

Nem becsülhető meg az egykori daciai *flamenek* teljes létszáma nem csak a forráshelyzet miatt, hanem az élethossziglani jellege következtében sem. Városonkénti összlétszámuk szintén nem becsülhető meg, de úgy látszik egy *municipiumban* egyszerre egy *flamen* tevékenykedett, *coloniákban* feltehetőleg kettő azonban ezt alapvetően csak Sarmizegetusa esetében lehet adatokkal alátámasztani [vö. IV. 1. Sarmizegetusa]. Pannoniában sem becsülhető meg az egykori *flamenek* teljes létszáma nem csak a forráshelyzet miatt, hanem a hivatal élethossziglani volta miatt sem. Városonkénti összlétszámuk a korszak teljességét tekintve szintén nem állapítható meg. A városok többségéből, különösen a *municipiumokból* adott korszakból csak egy *flament* ismerünk ami a forráshelyzetnek is betudható, viszont pl. Aquincumban a Kr.u. III. században biztosan két *flamen* tevékenykedett [vö. IV.2. Aquincum]. Ugyanez feltételezhető, bár közvetlen forrás nincs rá legalább Poetovióról és Savariáról ahol a *pontifexek* és az *augurok* ketten lehettek. Savariában a csoportos szoborállítás felirata is valószínűleg több *flament* említ [P 90].

Daciában ugyanazon a helyen ugyanazon város szervezeti és jogi kereteken belül a *flamenek* nem viseltek egyéb papi tisztséget és általában máshol sem papi hivatalt elenyésző hányaduk kivételével. Egy eset van amikor *sacerdotiumot* tüntetett fel egy porolissumi *flamen* [D 13], azonban *sacerdotiuma* nem a városhoz és nem a tradicionális római hitvilághoz tartozik. Városában csak *flamen* volt. A *flamenek* közül ketten váltak tartományi főpappá [D 5, 15], azonban a főpapság egyrészt túlmutatott a municipális kereteken, másrészt lényegét, a császárkultuszt illetően megegyezett a *flaminatus*szal. Ketten voltak továbbá *flamines Laurentes Lavinates* [D 70, 76] azonban egy másik városban betöltött *flaminatus* semmilyen ellentmondásban nem állhatott a már meglévővel [vö. D 53, 75], és nem lehetett összeférhetetlen egy másik tartományi városban vagy adott tartományon kívüli városban viselt *flaminatus*szal sem. Pannoniában ugyanazon a helyen, ugyanazon kereten belül a *flamenek* nem viseltek egyéb papi tisztséget és általában más papi hivatalt sem, vagyis a pannoniái helyzet ez esetben is megegyező a daciaival. A főpapság túlmutatott a municipális kereteken ezért városi összefüggésekben nem tárgyalható. Egy *flamen* ismert Aquincumból aki *sacerdos Urbis Romae* is volt egy időben [P 8]. *Urbs Roma* papsága eszerint nem állt ellentétben a városi *flaminatus*szal, főleg abban az esetben, ha a császárkultuszhoz is kötődött, vagy városon kívüli volt. Ez jelenleg nem állapítható meg. Egyik carnuntumi töredékes és nem kiegészíthető ezért nehézkesen értelmezhető feliraton talán egy *sacerdotium* azonosítható még [P 59], aminek hasonló háttere lehet, ha valóban *sacerdotium*. Másik lehetőségként valamikori *sacerdotiumra* utalóan lehet értelmezni, azaz nem volt akadálya az egykori *sacerdotium* a *flaminatus*nak. Valószínűbb azonban, hogy nem a *sacerdos* vagy *sacerdotalis* szó rövidítése, hanem Carnuntum város teljes neve egyes elemeinek egy-egy betűs rövidítése.

A P 47 más–más helyeken volt *augur* illetve *flamen*, a *flaminatustól* azonban visszavonult, ahogy feljebb szó esett róla.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az egykori összeshez képest egy töredékét ismerjük Dacia és Pannonia *flamen*jeinek. Mindkét tartományban a római jogú városokhoz kötődött a hivatal. A *flamenek* származása nagyjából latin nyelvközezből való, ritkán és inkább Daciában orientális eredetű de római polgárjoggal rendelkező személy is viselt *flaminatust*. A papi hivatal betöltésének feltétele mindkét helyen alapvetően a római polgárjog és a számottevőbb vagyoni állapot. Ez utóbira az *ob honorem flaminatus* adományok feliratai utalnak, az ismert *flamenek* számához képest jóval kisebb arányban. Daciában a *flamenek* jóval nagyobb arányban kerültek ki az *ordo decurionum* soraiból mint Pannoniában ahol a *municipiumi flamenek* általában csak polgárjoggal rendelkeztek. Lehetségesen a *municipiumok*ban alacsonyabb volt a szükséges vagyoni küszöb mértéke. Olyan szentélyt amelyhez *flameni* hivatal is köthet egyedül Savariából ismerünk [vö. III. fejezet, Pannonia], azonban hozzátartozó *flameni* címet csak Sisciából [P 66]. Nincs egyetlen olyan adat sem a két tartományból, amely a municipális *flaminatus* korlátozott idejére utalna, mint ahogy néhány nyugati tartományban látható. Pannoniából és Daciából egyedül Sarmizegetusában reprezentált valamivel jobban a hivatal mint a többi, azonban a feliratok által felölelt korszakon belüli megoszlásuk hosszú ideig viselt *flamoniumra* mutatnak. Bár ugyanott kevesebben vannak a *pontifexek* és az *augurok* de nem annyival, hogy az ő számuk által a *flamonium* egy éves vagy több éves, de határozott idejűségét lehessen alátámasztani. Ezáltal megerősíthető, hogy mindkét tartományban élethossziglani volt a *flameni* hivatal amelytől azonban élükben megválhattak ha okuk volt rá. A *flamenek* saját városukban más odatartozó papi hivatalt nem viseltek azonban tartományi főpapok - a városon túlmutató császárkultuszhoz kötődő kultusz papjai lehettek illetve viselhettek tartományon kívüli *flaminatust* is. Pannoniából Aquincum kivételével egy városból egyszerre csak egy *flament* ismerünk esetleg Savariában és Poetovioban voltak többen. A daciai Sarmizegetusában biztosan, Apulum *coloniájában* valószínű, hogy legalább ketten voltak egyszerre hivatalban [ld. IV.1, 2].

4. Egy *haruspexet* ismerünk Daciából, aki hivatalát Apulumban töltötte be [D 59] a Kr.u. III. század első felében. Latin nyelvközezből származott és római polgár volt. A feliratain alkalmazott címe szerint ő egy *haruspex col(oniae)* volt azaz hivatalosan városi alkalmazásban álló papi személy. Bár több feliratról ismert egyiket sem *haruspexként* állíttatta. Láttuk, hogy a *lex Ursonensis* már rendelkezett a *haruspexekről* és eltartásukról, ennek ellenére a tartományi városokban kevés emlékük maradt. A Dunavidékről pedig csak Daciából ismert ez az egy *haruspex*, ha nem számoljuk a három ismert noricumai személyt. Sem a városi alkalmazás sem Claudius rendelkezései nem szabtak gátat a *haruspexek* fogyásának, mivel jóval később Severus Alexandernek (222-235) intézkednie kellett az állami fenntartásáról a *disciplina etrusca* művelőinek. Ebből fakadóan valószínűleg a daciai *haruspex* sem nyert korábban alkalmazást Apulumban, mint Severus Alexander kora. *Haruspexként* nyilván a közösségi áldozatoknál jutott szerephez Apulumban a belsőségek vizsgálatánál. A *haruspicina* az egyetlen ismert példa alapján Daciában összefért a *sacerdotiummal* ami a papságot illeti, a közigazgatási és egyéb szaktevékenységgel pedig szintén. Pannoniából egyelőre nincs nyoma hivatalosan alkalmazott *haruspexnek*.

5. Daciából tizenhat *pontifexet* ismerünk, a tartomány fennállásának 165 évéből. Mind római polgárok voltak. Alapvetően *magistraturát* is viselő személyek voltak a *pontifexek* de olyan is van közöttük, aki csak a *pontificatusát* jelölte. Nagyobb részük latin nyelvközezből származott, de görög nyelvközezből [D 57] illetve orientális közezből származó *pontifex* is ismert a tartományból [D 12], egynek pedig az anyja volt keleti származású [D 23]. Kevés a forrás ahhoz, hogy mélyrehatóbb általános érvényű következtetéseket lehessen általuk levonni. Pannoniából hét *pontifexet* ismerünk személyükben [P 1, 27, 28, 41, 51, 69, 71],

pontosabban Pannonia Superior és Inferiorból, Traianus korától Diocletianus koráig. Egy esetben nem állapítható meg, hogy hány *pontifexet* említ a szöveg: kettőt vagy hármat [P 90]. Ez utóbbi felirat állíttatási ideje az osztatlan Pannonia utolsó három évére illetve Pannonia Superior első éveire esik így tevékenységi idejük az osztatlan Pannoniában kezdődött és Pannonia Superiorban folytatódott ugyanazon városi szervezeti forma kereteiben. Az ismertek mind római polgárok voltak, és tisztüket városokban töltötték be. Latin nyelvközezből származtak mind, *magistraturákat* is viseltek illetve katonáskodtak, annak ellenére, hogy egyesek papi apjuk és végsősoron saját joguk révén mentesek voltak a katonaságtól. Általános következtetések levonásához kevés a forrásanyag viszont néhány jellemző így is kidomborítható.

Daciában a tisztségcím minden esetben *pontifex* nem mindig kiírtan de teljesebben *pontifex municipii* (egy esetben az epitáfiumán *civitatis* a *municipiumra* utalóan) vagy *pontifex coloniae*. Nem írták ki teljesen minden esetben a tisztségcímet, amelyet *pont(ifex)* [D 10, 84] és *pontif(ex)* [D 12, 23, 25, 46, 54, 56, 57] formákban rövidítették.

Pannoniában a tisztségcím a *pontifex*, amely mellett minden esetben feltüntették az illetőségi helyet azaz, hogy *coloniában* vagy *municipiumban* viselték a hivatalt. Három formában látjuk a feliratokon a címet, vagy teljesen kiírtan [P 27, 28, 41, 51] vagy *pont(ifex)* [P 1, 69, 90] illetve *pontif(ex)* [P 71] rövidített alakokban. Természetesen minden daciai városban feltételezhetjük a *pontifexi* hivatal létrejöttét a város alapításától fogva. Az ismert *pontifexek* időrendje közelebből nem meghatározhatóan nagyjából a Kr.u. II. század közepétől a III. század közepéig tart. Többségük a Severus korból ismert. Pannonia esetében is, minden római jog szerint szervezett városban valószínűsíthető a *pontifexi* hivatal létrejötte a város alapításától fogva. Az ismert pannoniái *pontifexek* feliratainak időrendje Traianus korától, a Kr.u. III. század harmadik negyedéig tart. Egyedül a savariai P 90 császárbázis állíttatásában vettek részt *pontifex*ként a többi városi papi tisztség képviselőjével együtt, a többi felirat állíttatásának nincs köze a *pontificatus*hoz.

Daciában mindegyik ismert *pontifex* városban töltötte be a településhez kötött a papi hivatalt. Közülük öt *municipiumi* [D 12, 23, 24, 44, 84], tizenegy pedig *coloniabeli pontifex* volt [D 2, 3, 7, 10, 11, 25, 45, 46, 54, 56, 57]. Egyikük sem viselt egyszerre két helyen *pontificatus*t szemben az *augurokkal*. A következő városokból ismerünk *pontifex*eket: Apulum – colonia Aurelia [D 2, 3, 7, 10, 11, 57], Drobeta – *municipium* [D 24], Napoca - colonia [D 54], Porolissum [D 23, 44, 84], Tibiscum [D 12], Sarmizegetusa [D 25, 45, 46, 56], azaz a daciai városok feléből. A városokon belül hivataluk székhelye egy erre a célra szolgáló épület lehetett, azonosítva azonban egy ilyen sincs. Nem azonosítható egyetlen olyan felirat sem Daciából, amelyet *pontifex*ként állíttattak volna a papság viselői. Többségük magántermészetű fogadalmi felirat vagy sírfelirat vagy olyan szoborbázis felirata, amelyet *magistratus*ként kaptak azon személyek akik *pontifexek* is voltak. A papi tevékenység szempontjából egyik sem értékelhető. Az áldozatokat bizonyosan bemutatták rendszeresen minden adott alkalommal, ezekről külön köfelirat nem keletkezett, szokatlan is lenne a feliratállítás gyakorlatát és indíttatását tekintve. A daciai *municipium*okban, a *pontificatus*nak nem volt stabil helye a *cursus honorum*ban. Emellett úgy látszik elegendő volt a római polgárjog mint alapvető társadalmi feltétel a *pontificatus* betöltéséhez, azonban a *decurionatus*, illetve a *magistratura* előnyt jelenthetett. Ez utóbbira az öt ismert *municipiumi pontifex* közül háromnak a *decurionatusa* illetve a *magistraturái* utalnak. Nyilvánvalóan megfelelő anyagi háttérrel is kellett rendelkezni, azonban a *municipium*okból a *pontificatus*ért tett adománynak nyoma nem maradt. Ilyen csak az egyik *coloniából* ismert [D 56]. Alapvetően a *coloniákban* is a római polgárjog volt a *pontificatus* társadalmi feltétele, azonban a lakosság összetételéből adódóan több rangosabb személy viselt *pontificatus*t, mint a *municipium*okban. A tizenegy *pontifex* közül hét, azaz a többség a lovagrendnek is tagja volt. A jelenség a *pontifexi* hivatal magasabb presztízsére utal. Egy felirat ismert

Sarmizegetusából, amely a *pontificatus*ért tett adományt - egy építkezést örökít meg [D 56]. Valószínűleg szükséges volt az anyagi hozzájárulás is a megválasztásért azonban a nagyobb többség esetében ennek nyoma nem maradt. Pannoniából nem ismert egy *municipiumi pontifex* sem. A pannoniái ismert *pontifex*ek legalább az *ordo decurionum*nak tagjai voltak, amikor *pontifex*szé lettek. A személyükben ismertek nagyobb része a *Ilviratust* követően vállalta a *pontificatus*t, ami a papi hivatal magas presztízsét mutatja Pannoniában Daciához hasonlóan.

Ugyanazon településen belül a tizenhat daciai *pontifex* közül négy viselt más papságot is [D10, 23, 44, 57], egy pedig a municipális kereteken túlmutató tartományi főpap volt [D 46]. A négy egyéb papságot viselő személy közül három, a *pontificatus* mellett *augur* volt [D 10, 23, 44] közülük egyik két helyen is augurált [D 10]. Az *auguratus*on kívül egyikük példája szerint *sacerdotium*ot is viselhettek. Az ismert esetben a *pontifex* már Aesculapius *sacerdos*a volt a *pontificatus* előtt [D 57]. A *pontificatus*szal együttes *auguratus* teljes összhangban áll a Tiberius – Claudius kori *lex Ursonensiss*zel, amely együtt tárgyalja azonos kötelezettségekkel és kiváltságokkal a két papi tisztséget. Az Aesculapius *sacerdotium* látszik egyedül különösnek azonban Aesculapius kultuszát Rómába még a köztársaság korában befogadták, így nem látszik ellentmondásban állónak egy valláskoordináló papság egy hivatalos *sacerdotium*mal. Ez utóbbi főleg annak fényében, hogy a markomann háborúk alatti pestisjárvány megfékezése nem csak orvosi hanem közigazgatási feladat is volt, amely *Asklépieion*ok létesítésével is együttjárt. Az Aesculapius papság szakértelmet igényelt, gyakorlatilag orvos volt az illető. A jelenség egyedisége arra is utal, hogy nem volt túl gyakori. Aesculapius pap is nagyon kevés van, így erről az oldalról nézve is ritkának számít. A két ismert személy magas városi *magistraturá*kat is viselt, illetve a lovagrendnek is tagja volt [D 57, 68]. Pannoniában nincs olyan ismert *pontifex*, aki egyéb papi tisztséget is viselt volna.

Daciából egy városból, egy időben egyszerre csak egy *pontifex* ismert, kivétel talán a colonia Aurelia Apulensium és Sarmizegetusa, azonban nincs egyik helyről sem olyan felirat, amelyen egyszerre ketten szerepelnének. Az egyedüli *pontifex* gyakorlatilag nem alkotott *collegium*ot legfeljebb a *flamennel* együtt, azonban képviselte a *pontifex*ek *collegium*át. Természetesen előkerülhet még olyan forrás, amely egyszerre két *pontifex*et dokumentál egy városban. Az ismert és összehasonlítási alapot képező városi törvény, a *lex Ursonensis* szerint legalább hárman lehettek, azonban nem biztos, hogy a daciai városokban olyan sok személy élt, aki eleget tudott tenni a *pontificatus*szal járó terheknek. A rendelkezésre álló forrásanyag alapján úgy látszik, a többi városban nem voltak sokan alkalmasak erre a hivatalra. A *municipium*okban gyaníthatóan valóban csak egy *pontifex*i hivatal létezett [vö. IV.1]. A hivatalt valószínűleg egész fiatalon be lehetett már tölteni; a D 45 például a lovagi katonai pályafutás előtt vált *pontifex*szé. Ennek alapján kijelenthető, hogy bár a papság mentességet adott a papi szülő fiának a katonáskodás alól, többen nem éltek vele, ahogy Pannoniában sem, ha egyébként társadalmi előhaladásuk múltott a császári – katonai szolgálaton. Nem ismerünk kiszolgált *pontifex*eket a tartományból. A hivatal élethossziglani lehetett akár Rómában és néhány más nyugati tartomány városaiban is. A pannoniái városokban más helyzettel szembesülünk Daciához képest. Egy-egy *coloniá*ban egyértelműen kimutatható, hogy egyszerre legalább két *pontifex* volt hivatalban. A P 90 *pontifex*einek száma nem határozható meg, de bizonyosan többen voltak. A Tiberius – Claudius korinak tekinthető *lex Ursonensis* rendelkezését irányadónak véve, legfeljebb három *pontifex* lehetett Savariában, azaz a Claudius által alapított városban a felirat keletkezési idejében Kr.u. 103-111 között. A II. század közepén minden bizonnyal Poetovióban is több *pontifex* volt azaz legalább kettő, mivel a P 69 életének nagyobb része nem Poetovióban zajlott, hanem a birodalom különböző tartományaiban császári szolgálatban. Poetoviói *pontifex*i címe a II. század nyolcvanas éveiben is szerepel még a feliratokon, így a tisztségnek birtokában volt. Kizárható a lehetőség,

hogy Poetovióban közel fél évszázadig nem volt *pontifex*, így valószínűleg legalább még egy *pontifex* tevékenykedett a városban a II. század második felében. Kr.u. 259-ben Aquincumban egészen biztos, hogy két *pontifex* volt [P 41, 51], akik ugyanazon a feliraton szerepelnek. Megállapítható, hogy három pannoniai város esetében igazolható több *pontifex* együttes működése, akik a *collegium pontificum*ot alkották az illető helyen [vö. még IV.2]. A P 69 esetéből láthatjuk, hogy egészen fiatal kortól be lehetett tölteni a *pontificatus*t. Egyetlen kiszolgált *pontifex*et sem ismerünk, sem olyant aki visszavonult volna, ezáltal valószínűsíthető, hogy a *pontifex*i hivatal élethossziglani volt a pannoniai városokban is.

Mindkét tartománycsoportból a vélhető összeshez képest jóval kevesebb *pontifex*et ismerünk a principatus korából. Daciából valamivel többet. Mindkét tartományban a latin nyelvközegekből származó *pontifex*ek vannak többségben, azonban Daciában keleti illetve görög területekről származó *pontifex*ek is ismertek. A *municipium*okban és a *coloniák*ban viselték a hivatalukat. Mindkét tartományban több *magistraturát* viseltek azok a személyek, akik *pontificatus*t is betöltöttek. Pannoniában *decuriok*ént váltak alapvetően *pontifex*szé, de többen a *Ilviratus* után vállalták a papságot, míg Daciában egyszerű római polgárjoggal rendelkező személyek is vállalhattak *pontificatus*t, mint pályafutásuk kezdő hivatalát. Pannoniában a *pontifex*ek nem viseltek más papi hivatalt, Daciában viszont egyesek a főpapságig is eljutottak de olyan *pontifex* is ismert aki *sacerdotium*ot viselt. Daciában a *pontificatus* mellett többen viseltek *auguratus*t is. Daciában egy városból egyszerre csak egy *pontifex*re van adat, de Apulum coloniájában és Sarmizegetusában feltételezhető két egyszerre hivatalban levő *pontifex*. Ezzel szemben Pannoniában legalább három városban, bizonyosan egyszerre több *pontifex* volt hivatalban. Valószínűsíthető tehát, hogy a daciai és pannoniai *municipium*okban ténylegesen csak egy *pontifex* szolgált, míg a *coloniák* egy részében legalább kettő. Mindkét tartományban fiatal kortól be lehetett tölteni a hivatalt, *pontificatus*ért tett *munera* azonban csak Daciából ismert. Egyik tartományból sem maradt feliratos nyoma a *pontifex*ek papi ténykedésének.

6. Daciából harminckét *sacerdos*t ismerünk. Közülük hárman két helyen viseltek *sacerdotium*ot így az ismert betöltött *sacerdos*i hivatalok száma harmincöt. A tartomány legheterogénebb papi csoportja arra való tekintettel, hogy különböző vallási irányzatok papjai voltak. Összeköttetést az egyes *sacerdotium*ok között gyakorlatilag csak a papságuk latin-római meghatározása jelenti, amellyel a római világ vallási életének rendszerébe betagozódtak. Mind férfiak voltak, többségük római polgárjoggal rendelkező Kr.u. 212 előtt is. Görög illetve latin nyelvterületekről származtak, a *sacerdotium*uk függvényeképpen többségükben görög nyelvterületről, illetve a keleti tartományokból. *Sacerdotium*uk hivatalos vagy nem hivatalos volta nehezen dönthető el a fennmaradt források alapján. Annyi állapítható meg, hogy amelyikük jelölte a városhoz vagy valamely jogilag körvonalazott egységhez, például csapattesthez való tartozását, annak *sacerdotiuma* kétségtelenül hivatalos volt. Másrésztől, ha megállapítható a szentély helye, amelyben a papi hivatalt viselték, és ha a szentély közterületen épült, úgy szintén hivatalosnak értelmezhető a *sacerdotium*. Emellett ha valamely hivatalosan létező egyesület pl. *collegium* alkalmazásában álltak, úgy létük szintén nem a magánszféra kereteibe tartozik. Megkockáztatható, hogy a *sacerdos* címmel bíró papok mind hivatalos keretek között tevékenykedtek. A kijelentés arra való tekintettel is megfogalmazható, hogy viszonylag sok egyéb kifejezés létezett amelyekkel azokat a személyeket illették akik valamely jól körvonalazható vallás szolgálatában álltak, de működésük a magánvallásossághoz tartozónak tekinthető. A *sacerdos*i címet viselő személy lehetett még *sacerdos coloniae* vagy *municipii*, esetleg csapattesthez szólt a *sacerdotiuma* azonban a szónak csak helymeghatározó értelmében. A *sacerdotium* nem viszonyítható a municipális *cursus honorum*hoz, azon kívül esett. Ennek ellenére több *sacerdos*i tisztséget viselő személy a városok irányításában is résztvett, ami egyes *sacerdotium*ok helyi fontosságát mutatja. A *sacerdotium* után egy pályafutáson belül következő *decurionatus* arra

utal, hogy egyes városi *sacerdotium*ok betöltése segítette a társadalmi felemelkedést. A jelenségre Pannoniából Aquincumból ismertek példák [P 18, 23], Daciából nem. Utóbbiban viszont a *sacerdos coloniae* hivatala mutatkozik kiemelkedő jelentőségűnek a papságot viselő személyek társadalmi állását tekintve [D19, 51]. (N.b.! A *lex de flamonio provinciae Narbonensis* rendelkezése értelmében a hivatalában akadályozott tartományi főpapot - ott *flamen provinciae* - a *flamen coloniae* helyettesítheti. Daciában *sacerdos -provinciae* illetve - *Arae Augusti* a főpapok címe, ld. alább.)

Pannoniából harminckilenc *sacerdot* ismerünk a *principatus* korából, mindegyiket a II-III. századokból. Két feliraton csoportosan szerepelnek, így számuk nem határozható meg [P 90, 91]. Mind férfiak voltak. Egy részük római polgár más részük valószínűleg *peregrinus* jogállású volt. Különböző kultuszok szolgálatában álltak. Többükről nem állapítható meg, hogy milyen kultusz szolgálatában álltak, ugyanis a dedikáció egy istenségnek önmagában még nem feltételezi kétséget kizáró módon ugyanannak a *sacerdotium*át. Valószínűleg mind városi alkalmazásban álló papok voltak, és általában valamely keletről érkezett istenség szolgálatában álltak. A *sacerdotium* nem kötődött csak a viszonylag alacsony társadalmi kategóriákhoz, mivel *vir egregius* címet viselő személy is van közöttük [P 16], több más municipális főhivatalnokkal együtt. Különösen kiemelkedő csoportot alkotnak azon *sacerdos*ok akik azáltal váltak ismertté, hogy az ő közreműködésükkel és az ő papságuk alatt váltotta be valaki a fogadalmát, vagy állítatott feliratot illetve emléket a szentélyben. A jelenség a helyenkénti szabályozás szerinti *sacerdotium* kötött idejére utalhat, ugyanúgy mint a kiszolgált *sacerdos*ok, a *sacerdotalis*ok léte.

A *sacerdosi* címet viselő papokat illetően a két tartománycsoport egységes képet mutat, amennyiben rendkívül heterogén papi csoportot képviselnek mindkét helyen. Gyakorlatilag nem is tárgyalhatók egységesen, mindegyik a saját külön vallási szabályzatai szerint viselhette a papi tisztét. Ami közös bennük az a *sacerdosi* cím, ami a szentélyek helyével illetve a hívek formaszerint létrejött collegiumaival egységben tekintve arra utal, hogy jogilag szabályozott kategóriát képviseltek, vagyis pontosan meghatározott helyre és esetenként időszakra szolt a *sacerdotium*uk. Ebben a minőségben municipális, vagy más hivatalos – *vicus*beli vagy segédcsoport melletti hivatalosan alkalmazott papoknak tekinthetők ők is vallástól függetlenül. A valamely nem meghatározható kultuszhoz tartozó *sacerdotes minicipiorum* illetve *coloniarum* hivatalai Pannoniában több városban szabott idejű megbízatások voltak, és néhány esetben kiviláglik, hogy az *ordo decurionum*ba is fel lehetett emelkedni ebből a *sacerdosi* státuszból. Máshol, de szintén Pannoniában ugyanerre a *sacerdosi* idő megjelölése utal. Azonban néhány kultusz esetében a *sacerdotium* valószínűleg élethossziglani volt. Daciában a *sacerdotes coloniae* kivételével minden esetben, Pannoniában Isis papjai esetében feltehetőleg apáról fiúra öröklődően. A beavatáshoz kötődő misztériumvallási *sacerdotium*ok úgy látszik a városon belüli hivatalos státuszukat jelentik a papoknak, akiknek egyébként megvolt a saját belső szóhasználat szerinti papi – beavatási fokozatuk. A *sacerdotium* hivatalos jellegét az ő esetükre vonatkoztatva egyrészt az idő jelölése, másrészt egy esetben az ismételt *sacerdotium*ra való utalás mutatja [P 75]. Daciából általában nem ismertek az egyes kultuszok kiszolgált *sacerdos*ai. A tartomány városaiban úgy látszik élethossziglani volt a papi tisztség. Az egyetlen *sacerdotalis coloniae* [D 19] a tartományban kirívó, azaz különleges esetet képez, de őt a sírfeliratáról ismerjük, ezáltal *sacerdotiuma* megszűnésének hátterében a halála áll – ezért szerepelhet *sacerdotalis* alakban a címe. A különböző kultuszok *sacerdos*ait illetően a két tartománycsoport Iuppiter Dolichenus kultuszát tekintve mutat hasonlóságokat. A *sacerdotes Iovis Dolicheni* egyformán aktivaknak látszanak mindkét tartományban. Különbség csupán az időrendben mutatkozik, azaz Pannoniában és azon belül is Pannonia Superiorban jóval korábban feltűnnek, aminek kultusztörténeti okai vannak. Mithrasnak Daciából nem ismert *sacerdosa*, ezzel szemben Pannoniából többen is. Az egyes *sacerdotium*ok léte abszolút mértékben összefüggőnek látszik az illető tartomány

társadalmának etnikai összetételével. Így például Daciában palmyrai eredetű *sacerdosok* is tevékenykedtek Deus Hierobulos (Yarhibol) szolgálatában, míg Pannoniában nem. Történeti és földrajzi okokra vezethető vissza, hogy Isis kultusza erőteljesen jelen van Pannonia nyugati részén a Borostyánkő út vonalán Poetovióban, Savariában és Scarbantiában is. Daciában alig van nyoma Isis kultuszának, hivatalos papja egyáltalán nem ismert. (A potaissai Martialis pateréről nem dönthető el, hogy collegiumi pater avagy beavatott pater volt-e, vagy mindkettő együtt. Papságot azaz *sacerdotiumot* nem jelölt a feliraton.) Pannoniában a *sacerdosi* címet viselő személyek hagyományos és új, de római kultuszokkal is kapcsolatba kerültek [P 6, 8, 26, 38, 49], Daciában erre nincs adat. Közös vonása a két tartomány ismert, *sacerdosi* hivatalt viselő papságának, hogy egy képviselőjük sem állt semmilyen római hódítás előtti őslakos kultusz szolgálatában.

III. 1. Mindkét tartománycsoportban működött a tartománygyűlés a tartomány főpapjának vezetésével. Pannoniában a tartományi közigazgatás kiépültével és a városiasodással párhuzamosan a tartománygyűlés is létrejöhetett, bár semmilyen közvetlen adatunk nincs rá. Feltehető, hogy a tartományi császárkultusz és a tartománygyűlés a Claudius által megszervezett colonia Claudia Savariában, mint tartományi központban jött létre, éspedig még az alapító korában. Pannonia esetében egy a II. századból való savariai feliratról ismert sisciai *flamen Divi Claudi* léte [P 70] pontosabban *flameni* elődeinek léte utalhat a Claudius korában Savariában megalapított császárkultusz tartományivá válására a Flavius kortól, amikor Sisciát is megalapították. A tartományi jellegű császárkultusz léte már utal a tartománygyűlésre is. A tartomány történetéből fakadóan a pannoni tartománygyűlés működése és a tartományi császárkultusz szertartásai a Flavius korban teljesezhettek ki. A tartománygyűlésben és a tartományi császárkultusz szertartásaiban a tartományi városok vettek részt és mellettük talán a *civitas peregrinákba* szervezett őslakos törzsek képviselői is. Az osztatlan Pannonia tartománygyűlésének neve *provincia* volt egy savariai felirat szerint. A daciai tartománygyűlés létrehozása valószínűleg közvetlenül a tartomány megalapítását követte. Székhelye az első daciai város colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa volt. A cca. 66 x 66 négyzetméteres porticusszal övezett *forum provinciae* és az *Ara Augusti* a város mellett északra a falakon kívüli *Area sacra* területén belül helyezkedett el az amfiteátrum közelében. A korai időszakra vonatkozólag semmilyen feliratos adattal nem rendelkezünk. Azonban a 158-ban kőbe épített amfiteátrumnak van egy megelőző fa periódusa, amely arra mutat, hogy korábban is zajlottak játékok Sarmizegetusában valamint az *Area sacra* területén előkerült pénzérmék is az alapítás korától való folyamatos használatát mutatják a területnek. Amíg egy város volt a tartományban, addig a tartománygyűlés nem nyúlhatott túl ennek keretein, őslakos *civitasok*nak és egyáltalán őslakosoknak nincs nyoma Daciában. Hadrianus korában már több város létezett a tartományban, amelyek már forma szerinti - bár még nem túl népes - tartománygyűlést alkothattak. Marcus Aurelius uralkodása alatt egy további város küldhette *legatusait* a tartománygyűlésbe, amely *provincia* néven jelölte magát a korban. A III. században Severus Alexander korától, a korábbtól eltérő néven jelentkezik az intézmény - *concilium provinciarum Daciarum III* - nevében is kifejezve a sajátos szerkezetű provincia három résztartomány fölötti illetőségét. A szabatosan és pontosan megfogalmazott intézménynév kifejezte a létező gyakorlatot, amelynek értelmében a sarmizegetusai székhelyű intézmény ellátta mindhárom Dacia képviselőtét. Egyszersmind e feliratok által a tartománygyűlések lényegét kifejező, klasszikusnak mondható néven jelentkezik a Kr.u. III. században, hasonlóképpen a nyugati tartományok különösképpen a Tres Galliae gyűléseihez, illetve a nagy hagyományú keleti tartományok koinónjaihoz. Valószínűleg azonban egy újjászervezett tartománygyűlést jelöl az előzőtől eltérő név. Philippus Arabs korától a daciai tartománygyűlés pénzt veretett Provincia Dacia körirattal, Gallienus koráig. A köriratot azonban a II. századi elnevezés szerint fogalmazták.

Legkésőbb Kr.u. 106-ban Traianus kettéosztotta Pannoniát, Pannonia Superiorra és

Pannonia Inferiorra. A két tartománynak önálló tartománygyűlése és tartományi császárkultusz-szervezete jött létre.

Elméletileg már Kr.u. 106-tól akadálytalanul működhetett a korábbi módon Pannonia Superior tartománygyűlése, amelynek továbbra is Savariában volt a székhelye és pedig a várostól nyugatra elterülő, ma kevésbé kutatható de elég nagy kiterjedésű *Area sacra* területén a város és itt az amfiteátrum szerepét is ellátó teátrum között. Csak feltételezni lehet, hogy az osztatlan pannoniai tartománygyűlés nevét megőrizve, Daciához hasonlóan a II. században *provincia* néven működött. A korszakból egy a pannonia superior városok neveinek töredékeit is tartalmazó szoborbázisfelirat utal minden bizonnyal a tartománygyűlés működésére. A pannonia superior tartománygyűlés III. századi nevét egy kiszolgált főpaprak állított szobor bázisának feliratáról ismerjük a század elejéről [*?conc(ilium) provinciae P(annoniae) S(uperioris)*] néven. A felirat a főpapi cím alapján Septimius Severus és Caracalla közös uralkodási idejére keltezhető, gyakorlatilag a III. század első évtizedének inkább a második felére. A korszakban Pannonia Superior tartománygyűlésének neve *concilium provinciae* volt és üléseire a tartomány városai küldték *legatusaikat* évről évre, amikor Savariában összegyűltek. Semmi továbbit nem tudunk az intézményről. Működésére a főpapok léte is utal a II-III. századokban, tevékenykedése közvetlen adatok híján is biztosnak tekinthető a principatus korában végig.

Pannonia Inferior tartománygyűlése és tartományi császárkultusz-szervezete Kr.u. 106-ban már létrejöhetett ugyancsak a korábbi alapokon. Traianus korában egy városi települése volt Pannonia Inferiornak, a flaviusi Sirmium *coloniája*. Mellette több *civitas* létezett, amelyek a romanizáció olyan fokára kerültek, hogy Hadrianus egy részüket municipalizálta. Traianus korában ha létrejött a tartománygyűlés – illetve az osztatlan Pannonia korszakának gyakorlatát folytatta helyben az új szervezeti körülmények között –, amiben nincs okunk kételkedni, úgy csak Sirmium lehetett az a város, amely a súlypontját képezte az intézménynek. Ennek ellenére nincs adatunk arra, hogy Sirmiumban ülésezett volna a tartomány gyűlése. Sirmium feliratos leletanyaga a város jelentőségéhez képest roppant szegényes így mélyreható következtetéseket sem vonhatunk le a várost illetően. Újabban valószínűsíteni lehetett, hogy Pannonia Inferior principatuskori tartománygyűlése a colonia Aelia Mursensiumban is ülésezett. A város időrendjét tekintve ez legfeljebb Hadrianus uralkodásától vagyis a város alapításától fogva számítható a lehetőségek közé. A kedvező földrajzi fekvés mellett az ismert főpapok egy részének feliratai is közvetlenül vagy közvetetten odaköthetők, emellett Sirmium után *procuratori* székhely is volt. A kevés előkerült mursai felirat magyarázhatja azt is, hogy az egy tömbben állt tartománygyűlési és főpapi emlékek még nem bukkantak fel. Ezáltal, amíg közvetlen bizonyíték nem igazolja a mursai székhelyű tartománygyűlés léte szintén valószínű lehetőségként tartható számon. Az említettek mellett korábban felvetődött Aquincum, mint tartománygyűlési székhely illetve Gorsium. Utóbbi semmilyen közvetlen adatot nem szolgáltatott az elmúlt fél évszázadban a kérdés eldöntéséhez, előbbiből legalább egy főpapi felirat előkerült [P 13] illetve valószínű, hogy még egy ott állt egykor [P 65]. Mindkettő a Kr.u. III. században. Pannonia Inferiorban a tartománygyűlés működését közvetlenül egyetlen felirat sem bizonyítja, azonban az ismert négy főpapi felirat [P 13, 65, 67, 81] mutatja, hogy a tartománygyűlés létezett.

2. A tartománygyűlés élén álló főpap hivatala egy tartományi pályafutás csúcsát jelentette. Az osztatlan Pannoniából a vélhető több mint félszáz személy helyett egyetlen főpapot [P 83] ismerünk. A tartománygyűlés feliratos említésével közel egy időre keltezhető a hivatali ideje; szolgálata leteltét követően állíttatta Scarbantia forumán Hercules Augustus szobrát az általa építtetett templom elé. Hivatalát a scarbantiai forum II. század eleji kiépültét megelőzően töltötte be, akár már az I. század végén. Hivatali címe *sacerdos provinciae Pannoniae* volt, amelyet hivatali idejének letelte után formászerűen [*sacerdo*]talis [*provinciae Pannoniae*]e formában használt. Mivel egyedüli ismert főpapja az osztatlan Pannoniának, valamint a rá

vonatkozó felirat is csonka *cursus*át tartalmazza így nem állapítható meg kétséget kizárólag az osztatlan Pannonia főpapi tisztségének feltételrendszere. Hivatalát ő is egy évig tölthette be. Daciából nyolc főpapot ismerünk [D 5, 15, 20, 27, 39, 46, 83, 85] vagyis a tartomány meghódítása és kiürítése között eltelt 165 év szerinti optimális százhatvanöt fő körülbelül öt százalékát, tekintetbe véve azt a körülményt is, hogy nyilván nem pontosan 165-en voltak. Általában latin nyelvközezből származtak. A nyolc ismert daciai főpap közül hat biztosan a lovagrend tagja volt [D 5, 15, 20, 27, 39, 46], egy valószínűleg [D 85], egyről pedig nem tudható [D 83]. Egy kivételével, akinek célzatosan válogatva kerültek feltüntetésre a tisztségei [D 85], mind több településen viseltek *magistraturákat* vagy több településen voltak *decuriok*. A tartományon belüli megállapítható illetőségük Apulum [D 5, 27, 39], Napoca [D 15], Potaissa [D 85] és Sarmizegetusa [D 20, 46] voltak, egyről pedig nem lehet tudni [D 83]. A daciai főpapok tisztségcíme a II. században *sacerdos provinciae* [D 83] illetve az ezzel egyenértékű *sacerdos Daciae* [D 85], a III. századtól *sacerdos Arae Augusti* [D 5, 20, 46] és *sacerdos Arae Augusti, nostri coronatus Daciarum III* [D 15, 27] volt. Egyikük teljes főpapi címe ismeretlen. Az időszaknak megfelelően, amelyben a felirata keletkezett egyaránt lehetett *sacerdos Arae Augusti* illetve *sacerdos Arae Augusti nostri, coronatus Daciarum III* [D 39]. Valószínűnek látszik a feliratok keletzése és a főpapi cím jelen vagy múlt idejű megfogalmazása szerint, hogy a kétféle tartalmú főpapi cím kronológiai rendet követ. A II. században és a III. század elején a *sacerdos provinciae* és a *sacerdos Daciae* címeket viselték a tartomány főpapjai. A III. század elejétől a század első negyedében a *sacerdos Arae Augusti* címmel viselték hivatalukat. Severus Alexander uralkodása alatt a főpapi cím *sacerdos Arae Augusti nostri, coronatus Daciarum III*-ra bővült. Az utóbbi címrész a tartománygyűlés korabeli nevének felel meg szintén a három tartományra utalóan. Nincs a Severus-kornál korábbi daciai főpapi felirat, a legkésőbbi pedig III. Gordianus uralkodása alatt keletkezett. Szűk fél évszázadból ismerünk tehát csak főpapokat ami természetesen nem azt jelenti, hogy nem voltak pusztán az egyébként általános forráshelyzetre világít rá ez a szám is. Attól függetlenül, hogy honnan került elő a főpapra utaló felirat, a hivatalviselés helyszíne természetesen egybeesett a tartománygyűlés székhelyével. A főpapi hivatal székhelye colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusában volt a város területén, de a falakon kívül északra az amfiteátrum mellett kiépített *Area sacrá*ban fekvő *forum provinciae* területén.

Daciában a főpapi méltóság aspiránsa társadalmi állapotát tekintve lovagrendi kellett legyen, illetve valóban *omnibus honoribus functus*. Ezek mellett előnyt jelenthetett ha több városban viselt tisztségeket, méltóságokat vagy legalább helyet foglalt egy másik város *ordo decurionum*ában is. Utóbbiak közül kiemelkedő a sarmizegetusai és az apulumi *ordines decurionum* jelentősége. Ezek mellett latba esett a komolyabb vagyon által képviselt háttér, amely iparon vagy kereskedelmen alapult, illetve civil szervezetek patronálása. A *summus honorra* bizonyosan egy évig választották meg a pályázót Daciában is. Semmi nem utal arra, hogy a birodalomszinten általános gyakorlattól eltértek volna.

Pannonia Superiorból kilenc tartománygyűlésvezető tartományi főpapot ismerünk, a Kr.u. II-III. századokból, főleg a Severus-korból, illetve III. Gordianus uralkodásával bezárólag. A tartomány dominatus koráig való fennállási ideje alatt, legszűkebben Diocletianus Kr.u. 284-es trónraléptéig számolva 106-tól az időt, 178 év telt el. Az évente választott főpapokból a tartomány éveinek megfelelő számú személyt kellene ismernünk. Kismértékben módosíthat bármilyen számot az a tény, hogy egy főpap kétszer is betölthette a hivatalát. A vélhető számmal való összehasonlítása a kilenc ismert személynek rendkívül csekély, nagyjából öt százalékot tesz ki. Az ismert főpapok a tartomány jelentősebb városaiból származtak, úgy mint Carnuntum [P 58], Poetovio [P 20, 68, 72], Savaria [P 32, 70 ?, 73, 85], Siscia [P 36]. Mindegyikük viselt municipális hivatalokat, illetve egy részük az *ordo equester* tagja volt [P 32, 36, 58, 85]. Akinek nem ismerjük a teljes pályafutását, arról is feltételezhető, hogy legalább az egyik városban teljes *cursus honorum*ot töltött ki. A főpapok a *sacerdos*

provinciae és a *sacerdos Arae Augusti* címeket viselték. Ez utóbbi, ha két császár uralkodott *sacerdos Arae Augg(ustorum)* formában volt használatos [P 85]. Valószínűsíthető, hogy a *sacerdos provinciae* címet [P 20, 36, 58, 68, 70, 72, 73] a III. század első évtizedében váltotta fel a *sacerdos Arae Augusti* cím [P 32, 85]. A III. század elejét követő időben – a század közepe körül – több egykor *sacerdos provinciae* címet viselt főpap állítatott feliratot, de főpapi címüket visszaulólólag *sacerdotalis* formában tüntették fel. Egy lehetséges III. század eleji főpapi címváltáshoz képest viszonylag későn keletkezett feliratok szövegeiben szereplő *sacerdotalis provinciae* cím vagy nem hivatalos szóhasználatot alkalmaz (i.e. *sacerdotalis Arae Augusti* kéne szerepeljen), vagy újra használatba vették a II. századi címet a III. század közepe táján. Az ismert feliratok keletkezése nagyjából a Severus-korra tehető a tartományi feliratok általános korszak-oszlási arányának megfelelően. Főpapokat a II. század közepétől a III. Gordianus uralkodási idejével bezárólag (Kr.u. 238-244) ismerünk. Azon főpapok, amelyek a betöltött hivatalra múlt idejűleg *sacerdotalis* formában utaltak, a felirat állításánál korábban töltötték be a hivatalukat nem megállapíthatóan, hogy mennyi idővel (a főpapi hivatal betöltésének korhatára Septimius Severus óta 70 év volt). A feliratok és a rajtuk szereplő főpapi címek nem mutatnak olyan egyértelmű korszakolási lehetőséget, mint amit Daciában láttunk. A provinciális *forum* és az *Ara Augusti* Savaria területén helyezkedett el, a város és a színház között, a várostól nyugatra. Pannonia Superiorban a főpapság előtt *omnibus honoribus functus* kellett legyen a pályázó. Megválasztásához valószínűleg előnyt jelentett, ha legalább két városban volt *decurio* illetve ha a lovagrendnek is tagja volt. A hivatal után mindannyiuk címe általánosan *sacerdotalis* volt a *sacerdotium* tárgyának megjelölésével.

Pannonia Inferiorból összesen négy főpapot ismerünk. A tartomány dominatus koráig való fennállási ideje alatt, legszűkebben Diocletianus Kr.u. 284-es trónraléptéig számolva 106-tól az időt, 178 év telt el. A valószínűleg itt is évente választott főpapokból a tartomány éveinek megfelelő számú személyt kéne ismernünk. Kismértékben módosíthat bármilyen számot az a tény, hogy egy személy akár kétszer is betölthette a hivatalát. A négy pannonia inferiori főpapnak a vélhető számmal való összehasonlítása alapján megállapítható, hogy az összesnek nagyjából két százalékát ismerjük. A főpapok feliratai a Kr.u. II. és III. századokban kerültek felállításra. Kronológiájuk a Severus-korral záródik. Az ismert főpapok származása Aquincumhoz [P 65], Cibalaéhoz [P 81], Vetus Salinahoz [P 67] illetve egyik dél-pannonia-inferiori városhoz köthetők [P 13]. A négy főpap közül kettő biztosan a lovagrend tagja volt [P 65, 67], egyről nem tudható mert a felirata töredékes [P 81], egy pedig valószínűleg nem volt lovag [P 13]. Mind viseltek municipális tisztségeket legalább egy városban, egyikük két tartomány két városában volt *decurio* [P 65]. A következő főpapi címekkel találkozunk a tartományban: A II. századból és a III. század első negyedéből *sacerdos provinciae*, a III. század első felében *sacerdos Arae Augusti nostri*. Két *sacerdos provinciae* valószínűleg a II. században tevékenykedett [P 67, 81]. A harmadiknak a felirata a III. század első felének végére keltezhető [P 13] – inkább a század közepe körüli időre –, hivatalát valószínűleg szintén a III. században töltötte be nem túl sokkal a felirat állítása előtt. A főpapság után magánindokból állítatott feliratán nem biztos, hogy forma szerint íratta fel a papi tisztségcímet, vagy pedig Pannonia Inferiorban is újra használatba vették a II. századi címet. (Mivel a jelenség mindkét tartománycsoportban körvonalazható, valami realitása mutatkozik a kínálgató felvetésnek – azonban a kérdés tovább tanulmányozandó.) A *sacerdos Arae Augusti nostri* címet viselő főpap [P 65] hivatalát a III. század első negyedében – harmadában tölthette be egy császár uralkodása alatt. Daciában a *noster* szócska Severus Alexander (Kr.u. 222-235) uralkodása alatt jelent meg jelenlegi ismereteink szerint. Pannonia Inferiorban is hasonló időszakban tűnhetett fel – esetleg valamivel korábban –, ami a felirat időrendjének és a főpap pályafutásának is megfelelő. Pannonia Inferiorból így nincs adat az egyszerűbb *sacerdos Arae Augusti* címre, amely valószínűleg rövidebb ideig létezett, ahogy Pannonia Superiorban és Daciában is.

A provinciális forum és az *Ara Augusti* helye Pannonia Inferiorban mind a mai napig nincs azonosítva régészetiileg. Kr.u. 106-ban egy város volt a tartományban - Sirmium, így a tartománygyűlés és a tartományi császárkultusz ápolása szükségképpen ehhez a városhoz kötődhetett illetve a tartományi civitasokhoz. Azonban közvetlen adatok híján még nem tekinthető egyértelműen biztosnak, hogy a főpapi hivatal helyszíne Sirmium volt. Annak ellenére, hogy alapvetően városokhoz közel helyezkedett el a *forum provinciae*, nem tekinthető általános szabálynak a városi székhely – inkább gyakorlatias szempontok szerinti választásnak –, tekintettel arra, hogy önálló városon kívüli jogi kategóriát jelentett. Tekintetbe véve azonban Pannonia Inferior alapításkori infrastruktúráját és Sirmium akkori és későbbi jelentőségét, nehezen képzelhető el egyelőre bármilyen más Traianus kori székhely. Hadrianus teljesítette ki a pannonia inferiori városhálózatot, ezáltal több római jogú település vett részt a tartományi császárkultusz szertartásain illetve a főpapválasztáson. Korábban felvetődött Aquincum illetve Gorsium mint tartománygyűlési székhely. Aquincumból nincs egyértelmű adat rá – bár egy biztosan (azonban nem eredeti lelőhelyéről) és egy feltételezhetően odaköthető főpapi felirat ismert a városból [P 13, 65] – vagyis az összesnek ötven százaléka. Gorsiumból alapvetően hiányoznak a tartománygyűlést és tartományi császárkultusz ápolását igazoló emlékek. Sirmiumon kívül több közvetett adat szól Mursa mellett is Hadrianus korától, amint legutóbb Tóth E. rámutatott, amely felvetése ellen nem szól érv, viszont erősíti, hogy a tartományi pénzügyek *procurator*ának is ott volt a székhelye Sirmium után egy ideig, mint több más tartománygyűlési központban, emellett valamiképpen a szobakerülő feliratos források egy része is oda köthető.

Egyik ismert főpapi felirat sem köthető össze a császárkultusszal, vagyis a tartományfőpapi hivatal tárgyával. Mind magántermészetű állíttatási indokkal rendelkeznek, legfeljebb a P 65 adománya köthető össze a főpapi hivatal viselési évével. Egyik sem az eredeti helyéről került elő, így a lelőhelyek semmilyen közvetlen adatot nem képviselnek a főpapság tárgyát illetően.

A négy ismert pannonia inferiori főpap pályafutásának néhány közös vonása megjelölhető. A P 65 aki a lovagrend tagja volt teljes municipális *cursus*t töltött ki és a *Ilviratus* után vált főpappá. A P 13 a főpapság után a *curator rei publicae* tisztségét jelölte meg. Mind a két hivatatal ti. a főpapság illetve a *curatorság* is magasabb volt, mint bármelyik municipális *magistratura*, emellett csak az egyiket is teljes municipális *cursussal* a hátuk mögött tölthették be. Ennek alapján kijelenthető, hogy a P 13 is *omnibus honoribus functus* volt a maga dél pannonia inferiori városában. A P 67-nek a *legiotribunusi* rangja alapján állapítható meg, hogy a lovagrend tagja volt. Emellett egy *coloniában decurio*, illetve még egy *coloniában* valamilyen *magistratus* feltételezhetően legalább *duumvir* volt. A P 81 *magistratus*t viselt legalább egy *coloniában* a főpapságot megelőzően. Hárman közülük a *cursus honorum* végén jelölték a főpapságot, a negyedik még ezután vált *curator*rá, azonban a *curatorság* egyedi megbízatása nem tartozott egy municipális pályafutás elemei közé, amely a főpapsággal záródhatott. Municipális *cursusa* így neki is a főpapi hivatallal fejeződött be. Eszerint mind a négyen a városi *cursus honorum* kitöltése után váltak főpappá, amely jelenséget így Pannonia Inferiorban is a főpapi hivatal kritériumaként lehet megnevezni. A lovagrendi tagság, miután a négyből csak kettőnél bizonyos, nem vehető fel a feltételek közé, ellenben kétségtelenül előnyt jelenthetett a főpappá választáshoz. Egyikük *flamen* is volt a főpapságát megelőzően. A *summus honorra* egy évig választották meg minden bizonnyal a pályázót Pannonia Inferiorban is, semmi nem utal arra, hogy a birodalomszinten általános gyakorlattól eltértek volna. A szolgálat után általánosan *sacerdotalis* címmel bírtak a *sacerdotium* tárgyának megjelölésével.

IV. 1. Tíz daciai városból ismerünk papot illetve papokat, egyből vagy esetleg kettőből nem. A *municipiumok* és a *coloniák* egymással való összehasonlítása által feltűnő, hogy a *municipiumok*ban jóval kisebb az ismert papok száma. Ez részben természetes, mivel jóval kisebb léptékű és rövidebb ideig fennálló településekről van szó, amelyeknek egy része hamar

*coloniá*vá emelkedett, más része a tartomány kiürítéséhez képest későn volt alapítva.

Azonban úgy látszik egyöntetű szabályszerűségekre utal, hogy a *municipium*okban egy-egy államvallási papi hivatalnak egyszerre csak egy képviselője volt hivatalban. A megállapítás természetesen csak feltételes, hiszen a legtöbb *municipium*ból csak egy-egy pap ismert összesen, főleg *flamenek*. Egyedül Porolissumban mutatható ki a jelenség egyértelműen. A *municipiumi sacerdos*i hivatalok ismert képviselői mind *Iuppiter Dolichenus* papjai voltak, vagyis a *sacerdos municipii* papi tisztség teljesen hiányzik.

A *municipium*okkal szemben a *coloniák*ban úgy látszik az államvallás rendszerének papjaiból, az *augurokból*, *flamenekből* és *pontifexekből* legalább kettő volt párhuzamosan hivatalban, amint a feliratokban gazdagabb Sarmizegetusa és Apulum eseteiben állapítható meg a legjobban. Lehetségesen a többi *coloniá*ban is hasonló rendszer élt, azonban a kevés forrás nem ad egyértelmű állításra lehetőséget. A *municipium*okkal szemben a *coloniák*ban többféle *sacerdotium* is feltűnik, az orientális és görög istenségek *sacerdos*ai mellett *sacerdotes coloniae* is tevékenykedtek kisebb számban. Apulumban feltűnik továbbá az *antistes* és a *haruspex coloniae* hivatala.

Jellemzőnek mondható Dacia esetében a több városban betöltött papság, amely főleg az *augurok* esetében szembetűnő de többszörös, általában kétszeres *flaminatus*szal is találkozunk. Az *augurokat* illetően háromszoros *auguratus*ra is van példa, ami végsősoron *augurhiány*ra utal a tartományban. Képzett és megfelelő társadalmi helyzetű *augur* nyilván nem volt sok és egyes városok az *augurhiányt* úgy oldhatták meg, hogy egy másik városban már hivatalban álló személyt választottak meg. Nem zárható ki éppen ennek okán az sem, hogy olyan kis településeken mint pl. Tibiscum egyáltalán nem is volt *augur*. A papságra alkalmas személyek kis számát is mutatják tehát a többszörös papságok és nem a cím és rangkórságra utalnak elsősorban. A többszörös papság többszörös előnnyel nem járt csak többszörös teherrel – ezzel szemben az illetőnek nyilván társadalmilag illetve gazdaságilag megérte, hogy több város irányítótövisületében jelen volt – azonban a jelenség a források szintjén nem mérhető. Ugyanezt a jelenséget támasztja alá viszont pl. a Porolissumban ismétlődő *augur - pontifex* tisztségegyüttes is. Továbbá ugyancsak erre utal, hogy nincsenek kiszolgált papok a tartományban, vagyis minden egyes papi tisztség élethossziglani volt, ami főleg a pannoniai helyzettel való összehasonlítás nyomán domborodik ki. Kiemelkedő a csapattestek részére állított *sacerdosok* száma is. Kivétel nélkül orientális istenségek, főleg Iuppiter Dolichenus, de palmyrai istenalakok részére is rendszeresítettek papi hivatalokat a csapattestek mellé. A gyakorlat az etnikai alapú csapattestek létéből fakad egyrészt, másrészt nagyon sok orientális polgár élt a tartományban, akiket a *legi*ókba soroztak, és akik ott ugyanúgy tisztelték a hazai istent, tehát igényelték a papot. A jelenség azonban tartomány szinten nem képvisel olyan tömegű és változatosságú példát, hogy bármilyen általánosabb következtetések levonására alkalmasak lehessenek. Pannoniában ugyanezt a *vicusokból* ismert papok testesíthették meg.

2. Tizenhárom pannoniai városból ismerünk papokat és tizenkét igazolt és feltételezhetően létező városból nem. A principatuskori pannoniai városok jelentős részéből nem ismerünk egy papot sem. A néhány *vicus*ból ismert papi személy léte arra utal továbbá, hogy a tartományi papság számába további *vicus*beli papokat is be kell számítanunk. Ők a helyi csapattestnél is szerephez juthattak. A nagyobb városokból ismertek az államvallás papi intézményei bár olyan jelentős települések esetében, mint például Siscia és Sirmium jóval több emléket várhatnánk. Úgy látszik a *municipiumok* és a *coloniák* államvallási papságának helyi szervezése egymástól különböztek. A *municipium*okban valószínűleg egy-egy képviselője volt az *auguroknak*, *pontifexeknek* és *flameneknek*, míg a *coloniák*ban már ahol ez megállapítható volt, mint például Aquincum, Poetovio és Savaria eseteiben legalább két pap képviselte a hivatalt. Az államvallási papság élethossziglani volt, az egyetlen visszavonult *flamen* hivataltól való megválásának [P 47] legalább két oka adható – azaz nem befolyásolja a következtetést. Két jelenség emelkedik ki különösen, főleg a Daciával való összehasonlítás

nyomán: Carnuntumban és Scarbantiában *ob honorem auguratus* tettek adományokat, ami versenyhelyzetre utal. A másik a *sacerdotiumok* különösen nagy száma illetve közülük a kötött ideig tartó papságok.

A bemutatott disszertációban két tartománycsoport vonatkozó forrásanyaga került feldolgozásra. A munka Noricum, Raetia és a két Moesia illetve Dalmatia tartományokkal folytatódik egy teljesebb és történeti szempontból jól körvonalazható egységet képviselő régióról nyerhető teljesebb kép érdekében.

KONFERENCIA

A Magyar Patrisztikai Társaság VI. konferenciája (2006. június 29 – július 1.)

Hatodik alkalommal tartotta tudományos konferenciáját a Magyar Patrisztikai Társaság Az egyházatyák és a Szentírás címmel Kecskeméten, a Piarista Rendház és Iskola Dísztermében. A konferencia keretében a következő előadások hangzottak el:

Június 29. Elnök: Adamik Tamás

Baán István (ME): A feltámadt test milyensége; Jób 19,25-27 patrisztikus egzegézise

Perendy László (PPKE): Antiokhiai Theophilosz, az egzegéta

Adamik Tamás (ELTE): A Szentírás Hieronymus Vita Pauli című munkájában

Tóth Péter (ELTE Egyetemi Könyvtár): Van-e kapu az út elején? A Mt 7,13-14 eredeti formája

Terdik Szilveszter (ELTE): Szent Pál és Aranyszájú Szent János – mester és tanítvány kapcsolata a bizánci ikonográfiában

Június 30. Elnök: Baán István

Fabiny Tibor (PPKE): Tyconius donatista hermeneutikája és annak ágostoni recepciója

Somos Róbert (PTE): A Szentírás Órigenész Contra Celsumában

Boudewijn Dehandschutter (Leuveni Katolikus Egyetem): Gospel of Judas - The Reception of the Gospels in Gnostic texts

Ötvös Csaba (ELTE): Ektróma. Lábjegyzet a „gnosztikus Pál” portréjához

Július 1. Elnök: Heidl György

Frenyó Zoltán (Sz. Margit Gimnázium): Homály és egyszerűség. A Szentírás szerepe Szent Ágoston hermeneutikájában

Akijama Manabu: A tüposz Mopszuesztiai Theodórosznál

Baán Izsák (OSB Sz. Mauriciusz Monostor, Bakonybél): „Az ige hűséges (?) tanúja”. Euagriosz és a Szentírás

Boros István (AVKF): Képi narráció mint a Szentírás értelmezése

Elnök: Perendy László

Heidl György (PTE): Szentírás-értelmezés és Plótinosz-értelmezés Szent Ambrus De Isaac vel anima című munkájában

Orosz Atanáz (SzAGKHF): Zsoltárkommentár-prológusok Alexandriától Küroszig

Az idei évben kisebb létszámmal és kevésbé zsúfolt programmal zajló konferenciát Baán Istvánnak, a Magyar Patrisztikai Társaság elnökének megnyitója, majd zárszava foglalta keretbe. A Társaság június 30-án délután tartotta tisztújító közgyűlését, amelyen elhangzott Majorossy Imre titkári beszámolója a 2005/2006-ös akadémiai évről, illetve sor került az új vezetőség megválasztására. A Társaság elnöke ismét Baán István, titkára pedig Majorossy Imre lett. Tagok: Bugár István, Heidl György, Kendeffy Gábor, Perendy László, Pesthy Monika. Pénztáros: Frenyó Zoltán. A számvizsgáló bizottság tagjai: Dósai Attila, R. Bartók Gertrúd, Somos Róbert.

A jelen lévő tagok megállapodtak a jövő évi konferencia témájában is, ami Aranyszájú Szent János halálának 1600. évfordulójához kapcsolódva Aranyszájú Szent János és kora lesz.

A zavartalan együtt gondolkodásért a szervezőket, főként Majorossy Imrét, a változatlanul kitűnő ellátásért pedig mindenekelőtt Czeglédy Zsolt SchP házfőnököt illeti köszönet.

D. Tóth Judit

CECYE 2006 – Fiatal Egyiptológusok Negyedik Közép Európai Konferenciája (Central European Conference of Young Egyptologists 2006) Budapest, 2006 augusztus 31-szeptember 2

2006 szeptember 2-án, a Szépművészeti Múzeumban tartott fogadással zárult a három napos, közép európai fiatal egyiptológusok negyedik találkozója. Ez a reprezentatív záró rendezvény, melyet a Múzeum főigazgatójának segítségével tarthattunk a Márvány Teremben, méltó

befejezése volt a konferenciának, melyre körülbelül negyven előadó érkezett a világ minden tájáról. A hazai előadók mellett Angliából, Ausztráliából, Francia-, Lengyel-, Német-, Olasz-, Oroszországból is érkeztek előadók.

A konferenciasorozatot lengyel egyiptológusok indították útjára néhány évvel ezelőtt, és az első három találkozóra Varsóban került sor. Ezeken a találkozókön magyar előadók is részt vettek és kezdettől fogva az volt a szervezők szándéka, hogy rotációs rendszerben más-más országban kerüljön sor a konferencia sorozat további rendezvényeire. A konferencia sorozat elnevezése arra utal, hogy az egyes rendezvényekre közép európai országokban kerül sor, de maguk az előadók a világ minden tájáról érkehetnek. A nemzetközi téren igen intenzív konferencia kínálat mellett komoly feladatot jelentett számunkra, a szervezők illetve lebonyolítók számára, hogy minél több embert meg tudjunk szólítani és minél vonzóbbá tegyük a konferenciát. A célközönség elsősorban a doktori munkájukon dolgozó egyiptológusok voltak, de ezt igyekeztünk rugalmasan kezelni és arra törekedtünk, hogy minél több előadónak lehetőséget biztosítsunk kutatási eredményeinek bemutatására. Célunk volt, hogy az előző konferenciákhoz képest tovább bővítsük a megszólított egyiptológusokat. Ezért nem csak a szakmai körökben ismert konferencia listákra tettük fel a felhívást, hanem igyekeztem minél több egyiptológus, PHD hallgató email címét megszerezve közvetlenül megszólítani jövőendő előadóinkat. Ugyanezt a technikát alkalmaztuk a közönségszervezésben is, az utolsó hírleveleket így végül már egy ötszáz fős listára küldtük ki. A konferencia legnagyobb részében így sikeresen tudtuk biztosítani azt is, hogy ne üres teremben legyenek az előadások. A közvetlen megszólítás mellett azzal is igyekeztünk minél több előadót Budapestre hívni, hogy a konferencia hagyományához híven nem kértünk nevezési díjat, az Eötvös Collegium jóvoltából pedig igen kedvező áron tudtunk színvonalas szállást biztosítani az ide érkező előadóknak.

Nagyban emelte a konferencia vonzerejét a három díszvendég jelenléte is. Díszvendégeink kiválasztásánál is igyekeztünk a térség neves egyiptológusait Budapestre hívni, akik folyamatban lévő terepmunkájukról tartottak előadást. Dr. Miroslav Verner a cseh egyiptológiát képviselte, Dr. Zbigniew Safranski pedig a lengyeleket. Jelenlétük atekintetben is sokkal emelte a konferencia színvonalát, hogy segítségükkel élénk viták bontakoztak ki az egyes előadás blokkokat követően, és így ritkán volt „kínos csönd” hatás. Ezt egyébként az is elősegítette, hogy a kérdéseket előadás csoportonként lehetett feltenni, így könnyebben alakult ki vita.

Mivel amikor a konferencia rendezését elvállaltam még a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen tanítottam, eredeti tervem szerint nagy mértékben számítottam volna ezen intézmény támogatására is, de idővel a helyzet megváltozott és így új támogatók és helyszín után kellett nézni. Ez persze csak az első nehézség volt, amivel a szervezés során meg kellett birkózni, mivel a későbbiekben éppily gondot jelentett a szervezők cserélődése, legfőképp pedig az, hogy az állami szervezetek által megígért anyagi támogatások a Szépművészeti Múzeumot kivéve a mai napig nem érkeztek meg. Mindez jelentős többletmunkát jelentett azok számára, akik napi szinten résztvettek a problémák kezelésében és kitartottak egész idő alatt. Így a konferencia abból a szempontból is rendkívülinek mondható, hogy a több mint félmillió forintos költségeket túlnyomórészt magán támogatók, valamint mi, akik a szervezésben vettünk részt, tettük bele a költségvetésbe.

A szervezők és lebonyolítók közül mindenképpen meg szeretném megemlíteni Endreffy Katát, aki a konferencia másik főszervezőjeként nem csupán a mindennapos ügymenetben vett részt hónapokon át hanem számos egyéb megoldással gazdagította az egész konferenciát, amely nélküle biztos, hogy sokkal inkább megsínylette volna az egyébként kedvezőtlen körülményeket. Neki köszönhető az is, hogy Nánási László elvállalta a konferencia grafikai arculatának kialakítását és minden a rendezvénnyel összefüggő grafikai és nyomdai munka elvégzését. Legtöbbször ezek a kérdések nem szerepelnek hangsúlyosan egy tudományos

konferencia megszervezésénél, mivel piaci áron alig lenne megfizethető egy ilyen munka. A végeredményt és a résztvevők visszajelzését látva azonban egyértelmű, hogy az egységes grafikai arculat nagyon sokkal emelte a rendezvény színvonalát. A rendezvény lebonyolításában és szervezésében, különösen a kezdeti időszakban sokat segített Egedi Barbara is. Fullér Andrea elsősorban a Szépművészeti Múzeumban rendezett fogadás kialakításában és a konferencia három napjának lebonyolításában volt nélkülözhetetlen segítség mindannyiunk számára. A legfontosabb segítők és szervezők mellett azonban még nagyon sokan dolgoztak azon, hogy a konferencia jól sikerüljön, akiket itt nem sorolhatok fel név szerint. A konferencia absztrakt füzetjének első oldalán, ahol minden közreműködőt és támogatót megemlégtettünk, közel harminc név szerepel, nem beszélve a fél tucat szervezetről, akik végül az utolsó pillanatban megmentették a rendezvényt a teljes anyagi ellehetetlenüléstől.

A nehézségekből szerencsére nem sokat érzekeltek a vendégek. Magukról az elhangzott előadásokról rövid összefoglalót olvashatnak az érdeklődők a konferencia absztrakt füzetében, ezek az összefoglalók megtalálhatóak a honlapunkon is (www.geocities.com/cecye2006). Nagy érdeklődés övezte díszvendégeink előadásait. Dr. Miroslav Verner, egyetemi tanár, a Cseh Egyiptológiai Intézet képviselőjeként az intézet egyiptomi ásatásai közül a Kairótól nem messze található óbirodalmi piramismezőnél, Abu Szírnél végzett ásatásairól beszélt. Dr. Zbigniew Safranski, a kairói lengyel régészeti intézet vezetője a Deir el Bahari Hatsepszut templomnál végzett munkálatokról adott átfogó képet, az Egyiptomban folyó magyar terepmunkák vezetői közül Dr. Luft Ulrich, egyetemi tanár pedig a keleti sivatagban, Bir Minihnél folytatott munkájáról számolt be. Szakemberek részére fölösleges méltatni ezeket a kutatásokat, hiszen olyan ismert és jelentős lelőhelyekről van szó, melyek közül a Nyugat-Thébai Hatszeput templom a turistalátványosságok között is kiemelt helyen szerepel. Ez a három előadás is jól mutatja, hogy bár a közép európai ásatások viszonylag szűkös anyagi lehetőségekkel rendelkeznek, kellő szervezettséggel és évtizedes kitartó munkával olyan eredményekre tudnak jutni, melyek megállják helyüket az erős nemzetközi versenyben is.

A konferencia két helyszínen zajlott. Az első két nap az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, harmadik nap pedig a Szépművészeti Múzeumban. A sok előadóra tekintettel két nap párhuzamos szekciókat is kellett tartanunk. A konferencián elhangzott előadásokból terveink szerint jövőre egy kötetet fogunk megjelentetni, így az érdeklődők ebből a kötetből részletes képet kaphatnak majd a térségben folyó kutatásokról.

A konferenciára általában két évente került sor, ez alól a következő rendezvény azért lesz a tervek szerint kivétel, mert két év múlva fog sor kerülni a nemzetközi egyiptológiai konferenciára is. Tekintettel erre a nagyszabású rendezvényre, valószínűleg három év múlva, Lengyelországban lesz a következő találkozó, de immár nem Varsóban, hanem egy Varsó közeli magán egyetemen, ahol a konferenciát elindító lengyel egyiptológus, Joanna Popielska jelenleg tanít.

Gulyás András

Kerekasztal az ókori kétnyelvűségről

A MTA Nyelvtudományi Intézete 2006. március 27-én kerekasztalt rendezett „Kétnyelvűség az ókorban” címmel. A kerekasztal célja elsősorban az volt, hogy rámutasson, a közkeletű nézetekkel szemben a nyelvi sokszínűség az ókortól elválaszthatatlan fogalom, s mint olyant, a kutatás során nem szabad figyelmen kívül hagyni. Az előadókat, egy-egy szakterület nyelvész képviselőjét, arra kértük fel, hogy mutassa be a tudomány jelenlegi állását az általa kutatott régióban. Noha az ideális az lett volna, ha a kerekasztal az ókor egészét lefedi mind térben, mind időben, ez a magyarországi kutatások hiányosságai miatt nem volt kivitelezhető. Mindazonáltal a legfontosabb régiók sorra kerültek, s akik az előadássorozatot végighallgatták, megbízható képet nyerhettek az ókori kétnyelvűség általunk jelenleg ismert

főbb vonásairól. A kerekasztalon így a következő előadások hangzottak el:

Zólyomi Gábor (ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék): Sumer – akkád kétnyelvűség az ókori Mezopotámiában, avagy miből lesz a nyelvtudomány

Simon Zsolt (ELTE BTK Elméleti Nyelvészeti Szakcsoport): Kétnyelvűség a Hettita Birodalomban.

Egedi Barbara (ELTE BTK Egyiptológiai Tanszék): Az egyiptomi – görög kétnyelvűség.

Bíró Tamás (MTA Judaisztikai Kutatócsoport): A seprű. Héber – arámi kétnyelvűség a zsidó közösségekben.

Adamik Béla (ELTE BTK Latin Nyelv és Irodalom Tanszék): Bilingvizmus és nyelvpolitika a Római Birodalomban.

Simon Zsolt

Az MTA Debreceni Területi Bizottsága Epigraphikai Munkabizottsága és Orvostörténeti Munkacsoportja 2006. november 21-én kerekasztalt rendezett A hippokratési hagyomány és a magyar orvostörténet címmel.

A kerekasztalt az OTKA T 048354. számú programja támogatta.

A kerekasztalon az alábbi előadások hangzottak el:

Szállási Árpád: Hippokratés és a magyar orvostörténet

Gradwohl Edina: Két votív uterus a Magyar Nemzeti Múzeumban

Németh György: Hippokratés és a számok – A húsokról

Forgács Tünde: A víz gyógyító szerepe a hippokratési corpusban

Szabó Ádám: Látomás által gyógyító istenségek

Bajnok Dániel: Mit számít az orvosi mágia? Numerológia és a gyógyító mágikus papiruszok

Kovács Péter: Galénos és a markomann háborúk

Forisek Péter: Censorinus és Hippokratés

Tóth Csaba: Hippokratéstól a robotsebészetig

Pfieglér György: A művészetek és az orvoslás kapcsolata Hippokratéstól napjainkig

Németh György

Beszámoló a VII. Magyar Ókortudományi Konferenciáról¹

A Magyar Ókortudományi Társaság a Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai Tanszékének és Ókortörténeti Tanszékének szervezésében 2006. május 26-28 között immár hetedik alkalommal tartotta meg két évenként szokásos konferenciáját. (Az előző helyszín 2004-ben Budapest volt.) A konferenciát az egyetem díszdoktorává avatott Thomas Köves-Zulauf plenáris előadása nyitotta Orpheus és Eurydice címmel. Az előadás után az ülések három szekcióban párhuzamosan zajlottak.

A legnépesebb szekció, amelyben az előadónak közel fele vett részt, a Klasszika-filológia - Utóélet volt (szervezője: Havas László). Az előadások időbeli spektruma az egyiptomi nyelv szórendjének kérdéséről (Egedi Barbara) Bonfini Philostratos fordításaiig terjedt (Bolonyai Gábor). Az előadások témája hasonló változatosságot mutatott. A szekció ülését Adamik Béla „Nyelvészet és epigráfia: néhány érdekes pannoniai felirat” című előadása nyitotta meg, amely az íráshibákról érkezett, s ezekből vont le tanulságokat a vulgáris latin nyelvfejlődésre vonatkozóan. A nyelvészet iránt érdeklődők számára még két előadás kínálkozott; Egedi Barbara az egyiptomi nyelv szórendjének változásával, Forgács Attila pedig az ellipszissel foglalkozott.

Az inkább irodalmi kérdésekre fókuszáló előadások sorát Tar Ibolyának az ekphrasistról szóló előadása nyitotta meg. Darab Ágnes az idősebb Pliniusnál előforduló művész-anekdotákat tárgyalta, lényegében a művész-lét szociológiai aspektusaira irányítva a

¹ Az ismertetésben terjedelmi okok miatt nincs lehetőségünk minden előadásról beszámolni. A konferencia programja és az előadások címe megtekinthető <http://mok7.unideb.hu> címen.

figyelmet. Három előadó (Burai Erzsébet, Ősz Ferenc és Németh András) a levél műfaj kérdéseit fejtegette, különös hangsúlyt fektetve a fiktív levelekre. A konferencia második napján Böröczki Tamás azt vizsgálta, hogyan alkalmazott egy Platón Timaiosában található útmutatást Plutarchos, amikor természettudományos kérdésekről érkezett. Lakfalvi Géza Cicero Verres elleni beszédei kapcsán az egyén társadalmi súlyának megjelenéséről, míg Pap Levente Tertullianus *Adversus Iudaeos* c. munkájáról tartott előadást. Mayer Péter a 2005-ben közreadott új Archilochus papiruszt (POxy 4708) vizsgálta, a korábbi értelmezések mellé egy új interpretációs lehetőséget vetett fel. Mészáros Tamás egy gyilkossági ügy jogi háterét és eljárásjogi kérdéseit helyezi előadása középpontjába Antiphón hatodik beszéde kapcsán. Kozák Dániel a trójai háború előzményeiről és kezdetéről a Statius Achilleisében található két beszámolót Hérodotoszal és Thukydiddal vetette egybe. A szekció további előadásai az antik filozófiatörténetből és a patrisztikai kutatásokból nyújtottak ízelítőt. Az Arnobiusnál található Asclepius-képet Kiss Sebestyén vizsgálta, Simon Attila pedig a 20. század első felének egyik jelentős klasszikus-filológusának, Balogh Józsefnek Szent Ágostonnal kapcsolatos megfigyeléseit igyekezett rekonstruálni.

A második nap délutánján a Klasszika-filológiai szekción belül külön tartotta egy voltaképpen medievalistának nevezhető szekciórész, ahol Iordanestől (Horváth Szilvia) és a kora középkori bajor historiográfiától (Nótári Tamás) kiindulva az előadások egészen A.E. Housman 1911-es székfoglaló előadásának elemzéséig (Kovács Péter) jutottak. Nemerényi Előd előadásának témája Lucanus megítélése és recepciója volt Quintilianustól egészen a *Bellum civile* első népnyelvű fordításaiig. Déri Balázs előbb Szent Gellért *Deliberatiójának* kritikai kiadásait vizsgálta, majd egy a műben szereplő idézeteket és intertextualitást figyelembe vevő új kiadás tervét vázolta fel.

Az Ókortörténet szekció (szervezője: Németh György) programja a korábbi konferenciákhoz képest újdonsággal szolgált, a 27 előadóból 14 az ókori-kelet történetével foglalkozott. A kamat problémája Babilóniában (Csabai Zoltán) ugyanúgy előkerült, mint a qumráni közösség orvostudománya vagy történelemszemlélete (Fröhlich Ida, Tamási Balázs). Simon Zsolt egy hieroglif luvi felirat történeti kontextusát vázolta fel, Vargyas Péter (A méd birodalom új megvilágításban) és Vér Ádám (Média és az Újasszír Birodalom keleti expanziója) előadásai a médek történetét állították a középpontba. A klasszikus antikvitással foglalkozó előadások közül Kató Péter Kynaiha pusztulásának polybiusi ábrázolását világította meg, kiemelve annak ellentmondásos pontjait, egyszersmind új magyarázattal szolgált a város pusztulására. Hegyi W. György (Vertikális kapcsolatok a *res publica* társadalmában) a hatalmon lévők és az alsóbb rétegek társadalmi kapcsolatait, pl. hadvezér és közkatona, patronus és cliens, tette vizsgálatá tárgyává. Várhelyi Zsuzsanna a szenátori családok *genius* kultuszának tulajdonított fontos szerepet a császárkultusz legitimizálásában (Hatalom és hitvilág: a római szenátorok vallása a császárság korában). Nagy Ágnes Anna az állítólag Pál apostol által megtérített ciprusi helytartóhoz, Sergius Paulushoz fűződő hagyományt, különösen annak franciaországi utóéletét, tekintette át. A hadtörténetet Mráv Zsolt és Szabó Ádám előadása képviselte, akik egy katonai elbocsátó okmányt ismertettek.

A Régészet szekcióban (szervezője: Gesztelyi Tamás) Patay-Horváth András egy olympiai ásatáson előkerült bronzkoronggal foglalkozott. A Kr.e. 6. század végére keltezhető fogadalmi ajándék eredeti funkciója az előadó értelmezése szerint egy szoborhoz illesztett pajzs volt. Berczelly László a római szarkofágokon a „melléktémák” szerepét vizsgálta, amelyek kifejezetten a megrendelővel hozhatók összefüggésbe, így a legtöbbet mondják el róla. A dunántúli római kori halomsírokkal (Nagy Levente) és a morvaországi római kori leletekkel (Komoróczy Balázs) foglalkozó előadások mellett szerepeltek a késő ókorhoz, valamint az antik művészet motívumainak továbbéléséhez kapcsolódó előadások is. Török László a későantik Egyiptom építészetének egy motívumát, Visy Zsolt a világörökség részét képező pécsi ókeresztény sírpítmények szerkezetét taglalta, Gesztelyi Tamás pedig

Nagyszombat város pecsétjének ábrázolását értelmezte a skolasztika gondolatrendszerének segítségével.

A konferencia zárását vasárnap délelőtt a Klasszika-filológia szekció ülése jelentette. Kőrösi Imre annak a személyes portrénak szentelte előadását, amely Horatius verseiből elősejlik. Horváth László szövegkritikával, Szőke Ágnes a latin nyelv mai helyzetével foglalkozott, míg Adamik Tamás a nyitóelőadás után ismét az Orpheusz-kérdésre irányította a figyelmet. Takács László Három fivér c. előadásának tárgya a cordubai születésű Annaeus testvérek: Seneca, Novatus/Gallio, Mela egyaránt tragikus végű pályafutása volt. Bolonyai Gábor előadásából kiderült, hogy Bonfini Philostratos négy művének fordítását készítette el a magyar király udvarban. Az előadás feltárta még, hogy miért éppen Philostratos műveire esett Bonfini választása, milyen színvonalú ez a fordítás, hogyan illeszkedik Philostratos műveinek kéziratos hagyományához stb. Havas László záróelőadásában a Szent István-i Intelmek hatását mutatta be a magyar humanistáktól, Rákóczi Ferencen át a huszadik századig.

A konferencia kísérőrendezvényeként a Debreceni Egyetem Konzervatóriumában Kodály, Bartók, Liszt stb. műveiből koncert hangzott el (szervezője: Kedves Tamás), valamint a Bolognai-folyamat bevezetéséről és az MA-képzésről tartottak kerekasztal-beszélgetést. A konferencián az korábbiakhoz képest több újdonsággal is találkozhattak az előadók és résztvevők. Az orientalista kutatások már említett erőteljesebb megjelenése mellett öröndetes változás volt, hogy a fiatal kutatók nagy számban jelentkeztek előadásokkal minden szekcióban. Ugyancsak örömteli, hogy a szervezés munkálataiban nagy lelkesedéssel szerepet vállaltak az egyetem hallgatói, fiatal kutatói.

A szervezők nagy figyelmet fordítottak arra, hogy ne csak a magyarországi ókortudomány seregszemléje legyen ez a konferencia, hanem a határokon átnyúló magyar ókortudomány. Ebből következően a több mint kilencven előadó közül majdnem egy tucatnyi külföldön élő magyar ókortudós vett részt a programokban. Kutatási területük is szerteágazó volt. Berczelly László a mitológiai témákat megjelenítő szarkofágokról, Bajusz István a porolissumi ásatásokról tartott előadást. Pap Levente és Nagy Ágnes Anna kereszténységgel, Várhelyi Zsuzsanna a szenátorok vallásosságával foglalkozó előadásai mellett több erdélyi régész kutató poszterekkel képviselte a határon túli magyar tudományt.

A leglátványosabb újdonság, amely valóban első ízben jelent meg a Magyar Ókortudományi Konferenciák történetében, hogy több kutató poszteren mutatta be eredményeit. Különösen színvonalas poszterekkel jelentkeztek a fiatal erdélyi magyar kutatók: pl. Vass Lóránt a daciai csontfaragásról, Dobos Alpár a VI-VIII. századi Kárpát-medencében található bizánci eredetű viseleti tárgyokról és ékszerekről készített posztert. Németh György egy Aquincumban előkerült, eddig kiadatlan mágikus felirat értelmezését vázolta poszterén. Gradwohl Edina és Forgács Tünde pedig az antik orvostörténet egy-egy területét mutatta be. Forisek Péter, Kerepeszki Róbert és Patay-Horváth András közös posztere a Debreceni Egyetem két egykori professzorának, Darkó Jenőnek és Alföldi Andrásnak állított emléket Párhuzamos életrajzok címmel.

Az elhangzott előadások szerteágazó témája és öröndetesesen nagy száma miatt a konferencia anyaga egyetlen kötetbe nem férne bele, megjelenésük a magyarországi ókortudományi folyóiratokban várható. A következő konferencia helyszíne 2008-ban Szeged lesz.

Takács Levente

INTERANTIK

E rovatunkban az antikvitás és a modern informatika kapcsolatával foglalkozunk. Igyekszünk e tárgyban praktikus információt is nyújtani.

Forisek Péter

Informatikai alapismeretek történelem alapszakos hallgatóknak

<http://luna.btk.ppke.hu/hefop/>

A 2005-ben meghirdetett NFT Humán Erőforrás Fejlesztés Operatív Programja (HEFOP-3.3.1-P-2004-09-0134/1.0) támogatásával megvalósult történelem BA alapszakos hallgatók számára készített informatikai tankönyv és oktatási segédanyag. A tankönyv nyomtatott formában való megjelenéséig a teljes szöveg elérhető html- és pdf-formátumban a fenti honlapon. A kötet szerzői Bárány Attila, Fazekas Csaba, Forisek Péter, Hunyadi Zsolt, Kerepeszki Róbert, Kőfalvi Tamás, Ősz Ferenc, Patay-Horváth András és Szendi Attila. A főbb fejezetek, illetve az ókorral foglalkozó alfejezetek címe.

1. Általános informatikai bevezetés (Kőfalvi Tamás)
2. Szövegszerkesztés, bibliográfiák és hivatkozások készítése (Fazekas Csaba)
3. Elektronikus szövegtárolás, szövegkódolás - az ókortudomány megoldásai (Ősz Ferenc)
 - 3.1. Bevezetés
 - 3.2. Az elektronikus szövegtárolás
 - 3.2.1. Karakterkódolási eljárások
 - 3.2.2. Az ókortudomány sajátos szövegkódolási megoldása: a Beta Code
 - 3.3. Az általános dokumentumleíró szabványok
 - 3.3.1. Az SGML
 - 3.3.2. XML - eXtensible Markup Language
 - 3.3.3. TEI - Text Encoding Initiative
 - 3.3.4. DocBook XML
4. Internetes keresőprogramok, böngészés, értékelés (Forisek Péter)
5. Adatvédelem, adatbiztonság (Kőfalvi Tamás)
6. Levéltári informatika (Szendi Attila)
7. Régészet és informatika a történettudományban (Patay-Horváth András)
8. Múzeumi informatika (Forisek Péter)
9. Ókortudomány (Forisek Péter - Ősz Ferenc - Patay-Horváth András)
 - 9.1. Szöveges adatbázisok, forrásgyűjtemények
 - 9.2. Ókortudományi linkgyűjtemény
 - 9.3. Ókori történelem
 - 9.4. Bibliográfiák
 - 9.5. Internetes folyóiratok
 - 9.6. Általános linkgyűjtemények
 - 9.7. Egyéb ókori tárgyú honlapok
10. Középkori egyetemes történelem (Bárány Attila)
11. Középkori magyar történelem (Hunyadi Zsolt)
12. Újkori egyetemes történelem (Kőfalvi Tamás)
13. Újkori magyar történelem (Bárány Attila)
14. 20. századi egyetemes történelem (Fazekas Csaba - Kerepeszki Róbert)
15. 20. századi magyar történelem (Fazekas Csaba - Kerepeszki Róbert)

SZIGORÚAN TITKOS KIADVÁNYOK

E rovatban olyan ókori tárgyú – elsősorban egyetemi és múzeumi – kiadványokat ismertetünk, amelyek valamilyen oknál fogva észrevétlenek, vagy méltatlanul kevésbé ismertek maradtak a szélesebb szakmai nyilvánosság előtt. E kötetek tehát nem valamiféle cenzúra tiltása, hanem az információhiány miatt váltak „titkossá”. Célunk az, hogy e kötetek terjesztését adataik pontos közlésével, elősegítsük. Ezúton is kérjük kollégáinkat, hogy megjelent szakmai kiadványaikról adjanak lapunkban tájékoztatást pontos, de rövid tartalmi ismertetés keretében. Számítunk minden megjelent tanulmánykötet, monográfia, disszertáció, emlékkönyv és fordítás ismertetésére. Természetesen nem csak az egyetemi kiadványokra hívjuk föl szívesen a figyelmet. Tekintettel a hazai, meglehetősen kaotikus, könyvkiadói viszonyokra és a könyvterjesztés gyengélkedéseire, előfordulhat, hogy hivatásos könyvkiadók kiadványai is elkerülik az érdeklődők figyelmét. Kérjük a szerzőket, fordítókat és szerkesztőket, használják ki a lapunk által nyújtott segítséget. Minden ókori tárgyú kiadványt térítésmentesen ismertetünk. Az ismertetések célja az információ közzététele, nem az értékelés. Kíváncsinos lenne, ha a bemutatást írók azt is megadnák, hogy a megrendelők pontosan kihez fordulhatnak (*kiadó, terjesztő, ISBN szám, oldalszám, név, cím, telefonszám*), és a kiadvány *mennyibe kerül*. Szerkesztőségünk ezúton mond köszönetet mindazon kiadóknak és szerzőknek, akik publikációikat eljuttatták hozzánk, lehetővé téve, hogy megismertessük azokat olvasóinkkal (Debreceni Egyetem Ókortörténeti Tanszék, 4010 Debrecen, Egyetem tér 1.).

A rovatot összeállította Németh György

Adamik Béla: Nyelvpolitika a Római Birodalomban. Tinta Könyvkiadó Bt., Budapest, 2006. 176 o. ISBN: 9637094628. Ára: 1990 Ft.

További információk: <http://www.tintakiado.hu>

Adamik Tamás – Tegye Imre: Glossarium totius latinitatis Latino-Hungaricum. Magyarországi Neolatin Egyesület Debreceni Tagozata, Debrecen, 2006. 377 old. Tomus I. fasc. 3. ISBN 963 219 020 3.

Alföldi András: A későrómai birodalom válaszüton. I. Valentinianus és a senatus összeütközése. Ford. Patay-Horváth András. Az utószót írta Forisek Péter és Patay-Horváth András. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő – Gödöllő, 2006. 189 old. ISBN 963 958 069 4. Ára 1900 Ft.

További információk: <http://www.attraktor.hu>

Apollodóros: Vádbeszéd Neaira ellen. Egy athéni örömlány kalandos élete. Fordította: Németh György, Sipos Flórián, Kató Péter. A jegyzeteket írta Kató Péter, az utószót Sipos Flórián, a kísérő tanulmányt Németh György. Lectum Kiadó, Szeged, 2006. 119 old. ISBN 963 9640 08 5. Ára: 1390 Ft.

További információk: lectum@tvnetwork.hu

Arisztotelész: A létrejövés és a pusztulás. Ford. Bognár László. ME BTK Filozófiatörténeti Tanszék, Miskolc – Lestár Kiadó, Budapest, 2006. 131 old. ISBN 963 229 973 6.

További információk: lestarkiado@yahoo.com; Tel. 36 1 3200583.

Arisztotelész: Lélekfilozófiai írások. Fordította Steiger Kornél. Filozófiai Írók Tára III. folyam, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006. 253 old. Ára: 2880 Ft.

Armstrong, Karen: A mítoszok rövid története. Ford. Árokszállás Zoltán. Új Palatinus Könyvesház, Budapest, 2006. 143 old. ISBN 963 9651 18 4. Ára: 2200 Ft.

További információk: <http://www.palatinuskiado.hu>; Tel. 36 1 3193020.

Borhy László: Vezető Komárom város római kori kőemlékeihez. Acta Archaeologica Brigetionensia. Ser. I. Vol. 5. Klapka György Múzeum, Komárom, 2006. 203 old. ISBN 963 229 792 X.

Brandt, Hartwin: Az ókor alkonya. A kései Római Birodalom története. Fordította Pataricza Dóra. Corvina Kiadó, Budapest, 2006. 120 old. ISBN 963 13 5562 4. Ára: 1600 Ft.

További információk: <http://www.corvinakiado.hu>

Bugár M. István – Lautner Péter (szerk.): Sors és szabadság: Az emberi autonómia problémája az antik filozófiában a Kr. u. II. századig. Kairosz Kiadó, Budapest, 2006. 275 old. ISBN 963 9642 57 6. Ára: 3800 Ft.

A kötet tartalma: Arisztotelész: Hermeneutika 9; Nikomakhoszi etika III 1–7; VI 8a; Epikurosz a választás szabadságáról; Diodórosz Kronosz: A győzedelmes argumentum; Sztoikusok az autonómia problémájáról; M. Tullius Cicero: A végzettről; Epiktétosz: A szabadságról; Türoszi Maximosz: Ha van jóslás, vajon van-e, ami rajtunk múlik?, Aphrodisziaszi Alexandrosz: Az uralkodókhoz a sorsról; Alexandrosz és iskolája a szabad választásról; Mantissa XXII: XXIII: Kérdések azzal kapcsolatban, ami rajtunk múlik; Tertullianus: A lélekről 20–22; Lyoni Irenaeus: Az emberi autonómiáról a gnosztikusok ellen. További információk: <http://www.kairosz.hu>

Camp, John – Fisher, Elizabeth: Az ókori görögök régészek szemével. Fordította Bajnok Dániel és Pataricza Dóra. Novella Könyvkiadó, Budapest, 2006. 223 old. ISBN 963 9442 67 4. Ára: 5990 Ft.

Buttin, Anne-Marie: A klasszikus Görögország. Fordító: Tótfalusi Ágnes. Korona Kiadó, Budapest, 2006. 300 old. ISBN 963 9589 44 6.

Gabler Dénes: Terra Sigillata, a rómaiak luxuskerámiája. Mouseion sorozat 6. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2006. 186 old. ISBN 963 9655 02 3. Ára: 1900 Ft.

Gesztelyi Tamás – Rácz György: Antik gemmapecsétek a középkori Magyarországon. Antike Gemmensiegel im mittelalterlichen Ungarn. AGATHA XIX. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2006. 198 old. ISBN 963 472 988 6.

Gradvohl Edina: Sóranos. Kréné 8. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2006. 167 old. ISBN 963 9609 26 9. Ára: 1980 Ft.

Havas László – Tegye Imre: Bevezetés az ókortudományba V. AGATHA XVIII. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2006. 295 old. ISBN 963 472 963 0. Ára: 2000 Ft.

Tartalom: Szilágyi János György: Etruszk kultúra. 7–26. Dominique Briquel: Az etruszkok eredetének kérdése. 27–58. Giovannangelo Camporeale: Kapcsolatok Görögország és Etruria között. Villanovai és orientalizáló korszak. 59–70. Luciano Agostiani: Az etruszk nyelvészet és a feliratok tanulmányozása. 71–112. Charles Guittard: Az etruszk vallás. 113–198. Az illusztrációk jegyzéke. 199–200. Dominique Briquel: A legvallásosabb nép. 223–230. Szilágyi János György: Az etruszkokról szóló magyar nyelvű munkák bibliográfiája. 231–236. Forisek Péter – Kerepeszki Róbert: Az informatika felhasználása az ókortudományban. Egy kisebb megjegyzés. A hátlapon "Minerve születése" olvasható. A címlapon olvasható etruszk szöveg – természetesen – Menrva-t (MENRFA) említ.

Júdás evangéliuma a Tchacos-kódex alapján. Rodolphe Kasser, Marvin Meyer, Gregor Wurst gondozásában, Bart D. Ehrman kommentárjával. Fordította Hasznos Andrea, Endreffy Kata. Geographia Kiadó, Budapest, 2006. 182 old. ISBN 963 9547 71 9. Ára: 3200 Ft.

Kemp, Barry: 100 hieroglifa. A világ egyiptomi szemmel. Fordította Árokszállás Zoltán. Corvina Kiadó, Budapest, 2006. 226 old. ISBN 963 13 5509 8. Ára: 3200 Ft.

Kertész István: „Zur Sozialpolitik der Attaliden“. Kleine Schriften zur Geschichte, Religion und Körperkultur der Antike. Pandora Könyvek 2. Líceum Kiadó, Eger, 2006. 255 old. ISSN 1787–9671.

Szlávik Gábor bevezető tanulmányával Kertész István munkásságáról. A kötetet Kertész István bibliográfiája zárja.

Kharitón: Kallirhoé. Ógörög szerelmi történet. Fordította és az Utószót írta Orosz Ágnes. K. u. K. Kiadó, Budapest, 2006. 220 old. ISBN 963 7437 48 7. Ára: 2800 Ft.

További információk: kuk.kiado@chello.hu

Kovács Péter: Excavations in the Roman Auxiliary Fort of Annamatia (Baracs). First Volume. Martin Opitz Publisher, Budapest, 2005. 175 old. ISBN 963 86998 3 3.

További információk: www@martinopitz.hu

Kovács Péter: Fontes Pannoniae Antiquae ab A. D. CLXVI usque ad A. D. CXCI. Pan Kiadó, Budapest, 2006. 358 old. ISBN 963 06 0709 3.

Kőszeghy Miklós – Szlávik Gábor: Az ókori világ kislexikona. Fiesta Stúdió Könyvkiadó, Budapest, 2006. 208 old. ISBN 963 9258 34 2. 1990 Ft.

Lautner Péter (szerk.): Pogány teológia I. Szövegértelmezés és rendszeralkotás az újplatonistáknál. Kairosz Kiadó, Budapest, 2004. 121 old. ISBN 963 9568 29 5. Ára: 2000 Ft.

Porphüriosz: A nimfák barlangja az Odüsszeiában. 7–34., Sallustius: Az istenekről és a rendezett mindenségről (ford. Lautner Péter). 35–64. Proklosz kommentárja Platón Nap-hasonlatához. 65–121.

Madách, Emerici Tragoedia Hominis. In Latinum vertit Benedictus Fehér. Madách Könyvtár – Új folyam 51. Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Budapest 2006. 179 old. ISBN 963-9386-43-X.

További információk: <http://www.madach.hu>

Madarász Imre: Romanitas alfiteriana e altri saggi sulla letteratura italiana e sui rapporti italo-ungheresi. DelleCarte Editrice, Roma, 2006. 129 old.

Ókori tárgyú tanulmány: Romanitas alfiteriana. Il motivo di Roma abtica nelle opere di Vittorio Alfiteri. 7–26. old.

Nemes Júlia: Xenophón: Peri hippikés. A lovaglás művészete az ókori Athénban. Apollo Könyvtár 26. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006. 133 old. ISBN 963-05-8373-9. Ára 2500 Ft.

Németh György: Kritias und die Dreißig Tyrannen. Untersuchungen zur Politik und Prosopographie der Führungselite in Athen 404/403 v. Chr. HABES 43. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2006. 203 old. ISBN 3-515-08866-0. Ára: 39 Euro.

További információk: bestell@brocom.de

Németh György: Politai. Studies on Greek Social History and Epigraphy. HPS 12. Debrecen, 2006. 116 old. ISBN 963 472 970 3. Ára 1500 Ft.

Németh György – Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi János György: Görög művelődéstörténet. Szerk. Németh György. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 760 old. ISBN 963 389872 2. Ára: 7980 Ft.

Németh György – Forisek Péter (szerk.): Epigraphica III. Politai et cives. Studia Sollemnia in honorem Geyzae Alfoeldy doctoris honoris causa Universitatis Debreceniensis. Hungarian Polis Studies 13. Debrecen, 2006. 238 old. ISBN 963 473 013 2.

A kötet tartalma: Nótári Tamás: Bürgergemeinschaft und Rechtsgedanke bei Hesiod 7., Németh György: The Citizen, the Foreigner and the Prostitute 27., Kató Péter: Rituale und Politik in Megalopolis am Ende der 180er Jahre 43., Gradwohl Edina: Matrix - on the Tipology of Ancient Votive Uterus-Representation 53., Takács Levente: Princeps pace belloque. An Ideal Statesman in Livy 67., Havas László: The Possible Connection between Cicero's De natura deorum and Philodemus' Peri basileias 83., Piso, Ioan: Die Augustalen in

Sarmizegetusa 101., Ardevan, Radu: Römische Bürger Latinischer Abstammung in Dakien 117., Szabó Edit: Savaria und die ius Latii 135., Kovács Péter: A woman from Arrabona in Rome 165., Kovács Péter: The Sebasteion of Aphrodisias and Pannonia 171., Szabó Ádám: Urbs Roma in Aquincum 181., Mráv Zsolt: An Imperial Building Inscription of Septimius Severus, Caracalla and Geta from Cibalae (Vinkovci, Croatia) 211., Forisek Péter – Szűcs Tamás: Lacus Pelso – Lake Balaton 229–238.

Hamza Gábor – Nótári Tamás: Mit hoz a múlt? Jog- és kultúrtörténeti tanulmányok I. Korona Könyvkiadó, Budapest, 2006. 504 old. ISBN 963 9589 82 9. Ára: 6500 Ft.

Platón: Euthüphrón, Szókratész védőbeszéde, Kritón. Platón összes művei kommentárokkal. Fordította, a jegyzeteket és a kommentárt írta Gelenczey-Mihálcz Alirán – Mogyoródi Emese. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2005. 223 old. ISBN 963 9165 69 7. Ára 2195 Ft.

Plinius Caecilius Secundus, C.: Panegyricus. Traianus császár dicsőítése. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Hoffmann Zsuzsanna. Előszó: Maróti Egon. Lectum Kiadó, Szeged, 2006. 179 old. ISBN 963 9640 05 0. Ára: 1500 Ft.

További információk: lectum@tvnetwork.hu

Robert, Jean-Noel: Az ókori Róma. Fordító: Tótfalusi Ágnes. Korona Kiadó, Budapest, 2006. 320 old. ISBN 963 9589 49 7.

Seneca drámái. (Seneca összes művei) Harmadik kötet. Szerk.: Ferenczi Attila – Takács László. Ford. Eiler Tamás, Ferenczi Attila, Jánossy István, Kárpáty Csilla, Kőrözs Imre, Ruttner Tamás, Szilágyi János György, Tordai Éva. Az utószót írta Szilágyi János György. Szenzár Kiadó, Budapest, 2006. 539 old. ISBN 963 7014 16 0.

További információk: <http://www.szenzar.hu>

Szabó Ádám: Pannoniciani sacerdotis. A szervezett vallási élet principatuskori vezetői. Specimina nova dissertationum ex Instituto Historiae Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis Supplementum VI. Pécs, 2006. 294 old. ISBN 963 642 101 3.

Szent Ágoston: Isten városáról. III. Kötet (XI–XVI. könyv). Fordította Földváry Antal. Kairosz Kiadó, Budapest, 2006. 433 oldal. ISBN 963 7510 42 7. Ára: 3950 Ft.

További információk: <http://www.kairosz.hu>

Szlávik Gábor: Traianus útja a hatalomba. Egy antik rendszerváltás története. Kréné 7. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2006. 338 old. ISBN 963 9609 25 0.

T. Horváth Ágnes (összeállította): Az ókori Hellas. Belvedere Jegyzetek 3. Belvedere Meridionale, Szeged, 2005. 206 old. ISBN 963 9573 10 8.

További információ: <http://www.belvedere.meridionale.hu>

Tóth Endre: Itineraria Pannonica. Római utak a Dunántúlon. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2006. 208 old. ISBN 963 7061 25 8.

Tóth Judit: Test és lélek. Antropológia és értelmezés Nüsszai Szent Gergely műveiben. Kairosz Kiadó, Budapest, 2006. 320 old. ISBN 963-9642-50-9. Ára: 3500 Ft.

További információk: <http://www.kairosz.hu>

Várady László: Antiquity Faced with Modernity. Studies in Arcana Historiae. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006. 94 old. ISBN 963 05 8394 1. Ára: 2600 Ft.

Zsidi Paula (szerk.): Az aquincumi polgárváros. Vezető az Aquincumi Múzeum romkertjében. Aquincumi zsebkönyvek 1. BTM Aquincumi Múzeum, Archaeolingua Alapítvány, Budapest, 2006. 142 old. ISBN 963 9340 55 3.

További információk: <http://www.aquincum.hu>

Zsidi, Paula – Németh, György (szerk.) Ancient Medicine and Pannonia. Studies in Medical Practice in Antiquity. Aquincum Nostrum II. 4. Budapest, 2006. 107 old. ISBN 963 9340 60 X. 1700 Ft.

További információk: <http://www.aquincum.hu>

HÍREK

Sarkady János köszöntése az Ábel Jenő Emlékérem elnyerése alkalmából

Budapest, 2006. május 19.

Sarkady János a debreceni és budapesti egyetemen végzett görög–latin szakon, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetemen kezdett tanítani. 1958-tól hat évig gimnáziumi tanárként tevékenykedett, majd a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem, később pedig az ELTE Ókortörténeti Tanszékét vezette egyetemi tanárként. Tudományos érdeklődése kezdetektől fogva a korai és archaikus görög történelemre irányult. Aisópos meséinek társadalomtörténeti értelmezése ugyanolyan új eredményeket hozott, mint Az athéni állam kialakulásának kezdete címmel megvédett kandidátusi disszertációja. Nemzetközileg a legnagyobb elismerést heortológiai tanulmányaival érte el, amelyek önálló kötetben is megjelentek. Ezekben abból indult ki, hogy a görög naptárrendszerek, naptár csoportok, általában egy-egy nagyobb törzs sajátosságai. Az iónoknak, dóroknak, aioloznak más-más ünnep és naptárrendszerük van. Az, hogy mikor alakult ki ez a naptárrendszer, és főleg az alapjául szolgáló ünnepek rendszere, a görög őstörténet vagy koratörténet egyes mozgásait, változásait jobban tükrözi, mint ahogy korábban gondolták. Sarkady János széleskörű érdeklődését jelzik a görög gazdaság- és vallástörténetről publikált könyvei. Az egyetemi oktatásban évtizedek óta eredményesen használják *A görög kultúra aranykora* és a *Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30-ig* című összefoglaló munkákat, amelyeknek társszerzője volt. Számos doktori disszertáció és szakdolgozat témavezetőjeként segítette az ifjabb tudósnemzedékek pályakezdését.*

Németh György

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

* Sarkady János 2006. szeptember 5-én, életének 79. évében elhunyt.

Bulletin of Ancient Studies

No. XVII.

Editor-in-chief: György Németh

Editor: Péter Forisek

The aim of this periodical is to create a lively forum for all sorts of activities and communications in the field of ancient studies. This field is extremely broad: we look forward to communications from classical philologists, historians, linguists, archaeologists, orientalist and everyone else concerned with ancient studies in Hungary. We do not intend to be a scholarly periodical of a classical fashion, but rather an open forum and news bulletin of classical scholars and students in Hungary.

Contents of the present number:

New Generation (The abridged versions of two PhD dissertations)

Székel Melinda: Eastern Commerce of the Roman Empire based on Pliny the Elder's <i>Natural History</i>	3
Szabó Ádám: Priests, clerical bodies, religious institutions in Dacia and Pannonia in the age of the Principate	10

Conference

Tóth, Judit: 6th Conference of the Hungarian Society of Patristic Studies.....	29
Gulyás, András: CECYE 2006. Central European Conference of Young Egyptologists 2006	29
Simon, Zsolt: Round-table Discussion on Ancient Bilingualism	31
Németh, György: The Hippocratic Tradition and History of Medicine in Hungary.....	32
Takács, Levente: Report on the 7th Hungarian Conference on Classical Studies	32

InterAntic

Forisek, Péter: Basic IT Studies for History Majors	35
---	----

<u>Top Secret Publications</u>	36
--------------------------------------	----

News

Németh, György: Honourary address of János Sarkady on occasion of the grant of the Jenő Ábel Prize Medallion.....	42
--	----

T a r t a l o m

Utánpótlás

- Székely Melinda: A Római Birodalom keleti kereskedelme
Plinius *Naturalis Historia* című műve alapján.....3
- Szabó Ádám: Papok, papi testületek – vallási intézmények
Daciában és Pannoniában a principatus korában10

Konferencia

- D. Tóth Judit: A Magyar Patrisztikai Társaság VI. konferenciája29
- Gulyás András: CECYE 2006 – Fiatal Egyiptológusok
Negyedik Közép Európai Konferenciája29
- Simon Zsolt: Kerekasztal az ókori kétnyelvűségről.....31
- Németh György: A hippokratési hagyomány és a magyar orvostörténet32
- Takács Levente: Beszámoló a VII. Magyar Ókortudományi Konferenciáról32

Interantik

- Forisek Péter: Informatikai alapismeretek történelem alapszakos
hallgatóknak35

Szigorúan titkos kiadványok.....36

Hírek

- Németh György: Sarkady János köszöntése az Ábel Jenő Emlékérem
elnyerése alkalmából42